

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ САМАРҚАНД ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ

Жўлибой Элтазаров

ТИЛДАГИ ТЕЖАМЛИЛИК ТАМОЙИЛИ ВА ҚИСҚАРУВ

Самарқанд - 2004

Элтазаров Ж.Д. Тилдаги тежамлилиқ тамойили ва қисқарув. Монография. -Самарқанд: СамДУ, 2004. 110 бет.

Ушбу монографияда тилнинг амал қилинишида муҳим ўрин тутувчи қонуниятлардан бири бўлмиш тежамлилиқ тамойили ва унинг тил сатҳларида намоён бўлиши масалалари ёритиб берилган. Тежамкорлик тамойилининг хусусий ҳоли бўлмиш қисқарув ҳодисасининг юз бериш механизми ва шакллари ҳақида атрофлича маълумотлар келтирилган. Муаллиф монографияда олға сурган назарий қарашларини изоҳлаш мақсадида ўзбек тили ва бошқа қардош туркий тиллар материалларидан, эски туркий ёзма обидалар намуналаридан кенг фойдаланган.

Монография филолог-мутахассислар, аспирант ҳамда магистрлар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: проф.**Каримов С.А.**

Тавризчилар: проф.**Турниёзов Н.К.**
доц.**Усмонов Қ.Б.**

© Самарқанд Давлат университети, 2004

*Устозим - Ўзбекистонда хизмат
кўрсатган фан арбоби, профессор
Раҳматулла Кўнгууровнинг порлоқ
хотирасига бағишлайман*

К И Р И Ш

(Муаммонинг ўрганилиш тарихидан)

Жонли тил ўзининг амал қилиниш жараёнида тўхтовсиз ўзгариб боришга маҳқумдир. Тилнинг ўзгариши ва ривожланиб бориши унинг яшаб қолишининг зарур шarti бўлиб ҳисобланади.

Кишилиқ жамиятида тилга оид билимлар пайдо бўла бошлаган пайтларда қадимги аждодларимизда тил ёки тилларни ўрганишга бўлган қизиқишни айнан ўша ўзгаришлар уйғотган бўлиши мумкин. Тилнинг луғат состави бойиши: янги сўзлар, иборалар, тасвирий воситалар пайдо бўлиши, «эски» сўз ва формаларнинг унутулиши, лексик-семантик дифференциация, товушлар ва сўзларнинг баъзи қисмларининг тушириб қолдирилиши - буларнинг ҳаммаси инсон авлодлари кўз ўнгида рўй бериб турди ва аждодларимизда тилни илмий ўрганишга бўлган қизиқишни кучайтирди. Айниқса, тил системасининг тафаккур формаларидан бири бўлмиш тушунча билан боғлиқ бўлган бирлиги - сўзда юз берган структурал ўзгаришлар жамият аъзолари ва энг қадимги тилшунослар эътиборидан четда қолмади.

Қадимги ҳинд грамматикачилари сўзларни бошланғич элементларга ажратар эдилар ва бу принцип қадимги ҳинд грамматикасининг асосий тамойили бўлиб ҳисобланар эди ҳамда шу усул орқали матнлардаги шакли ва мазмунига кўра яқин сўзлар таҳлил этилиб, маълум бир сўзнинг турли формалари ажратилиб кўрсатиларди (46, 7).

Қадимги араб филологлари эса сўзлар қўлланиш частоталигининг юқори бўлиши уларнинг товуш составини емиришини қайд этган эдилар (46, 17).

XI асрнинг буюқ лингвисти Маҳмуд Қошғарий ҳам ўша даврдаги туркий қабила ва элатларнинг тилида сўзларнинг қисқарган формалари учрашини кўрсатиб ўтган эди: «... турклар «у одам уйига ҳадеб кетаверадиган» маъносида (ол эвгэ бараған ол десалар, ўғузлар шу маънода ол эвгэ баран ол дейдилар. Турклар «у одам кулини ҳадеб ураверадиган»

маъносида ол эр қулини ураган ол десалар, ўғузлар шу гаптаги ураган сўзини уран деб талаффуз қиладилар» (144, 69).

Кеч ўрта асрларнинг яна бир мутафаккири М.В.Ломоносов коммуникация жараёнини осонлаштириш ва қулайлаштириш (тушунчаларни конденсациялаш) эҳтиёжи сўзларни қисқартиришга олиб келишини таъкидлаган эди: «Тушунчаларнинг кўплиги ва уларни тез ва қисқа қилиб узатишни рағбатлантириш одамни ўзи сезмаган ҳолда ўз нутқини қисқартиришга ва бир нарсани ҳадеб такрорлайверишдан қочишга олиб келди» (68, 26).

Шундай қилиб, тилга оид эмпирик билимлар тўпланаётган ва илк грамматик кузатиш ва таълимотлар юзага келган вақтлардаёқ турли даврлар ва халқларга мансуб олимлар сўз ва сўз шаклларида юз берувчи ўзгаришларни, жумладан, биз қисқарув деб атаётган ҳодисани қайд этган ва унга оид ўз мулоҳазаларини баён этган эдилар.

Ўрта асрларнинг сўнгги босқичида инсониятнинг янги давр - ижтимоий ва илмий-техника инқилоблари даврига қадам кўйиши, ХУШ аср охири ва XIX аср бошларида Европада янги ижтимоий тузум (капитализм)нинг вужудга келиши ва ривожланиши билан боғлиқ ҳолда тиллар тараққиётида мислсиз ўсиш рўй берди. Ишлаб чиқариш, фан ва техника, дунёвий, ҳукукий, иқтисодий билимларнинг гурқираб ривожланиши, ижтимоий ҳаракатнинг хилма-хил шакллари авж олиши - мана шу ва бошқа кўплаб факторларнинг ҳаммаси тиллар тараққиётида ўз аксини топди; уларнинг луғат таркиби бойиди, структурал тузилиши такомиллашди ва ҳоказо.

«Тиллар табиатнинг абадий ва ўзгармас қонуни паноҳида ривожланмадилар,- деб ёзган эди Якоб Гримм, - балки улар халқларнинг гуллаб-яшнаши билан бирга гоҳ тез ривожландилар, гоҳ ўша халқларнинг ваҳшийлиги натижасида ривожланишни секинлаштирдилар ва шундай қилиб, улар тараққиётнинг секинча тўла ва турғунликнинг зерикарли онларини бошдан кечирдилар» (37,63).

Е.Д.Поливанов ўзининг фонетик конвергенция ва дивергенция ҳодисаларига оид назарий қарашларини асослай туриб ёзган эдики, «товар хўжалигига ўтиш натижаларига кўра тескари жараёни вужудга келтиради (у иқтисодий ривожланиш юксалган сайин типик ҳол бўла боради), яъни ўзига ҳос кооператив эҳтиёжлар доирасида бирлашган жамоа доирасида кўпшакллиликдан бир шакллиликка ўта боради (90, 62), яъни

олим натурал хўжаликда (феодал хўжаликда ёки уруғ-қабила тузумида) тил шева ва лаҳжаларга «бўлинса», товар хўжалигида (капитализм) бирлашиш, яқинлашиш юз беради, деб кўрсатади. Бу, ўз навбатида, ўша тилнинг ривожини рамзидир ва шундай шароитда тил эволюциясининг етакчи тенденцияларидан бири конвергенция (икки товушнинг бирлашиб кетиши)дир (90, 62-63). Бу ўринда гап сўзларнинг қисқариши ҳақида кетаётганини пайқаш кийин эмас.

Европа мамлакатлари халқлари тилларида юз берган ўзгаришлар орасида сўзларнинг қисқариш ҳоллари ҳам бор эди. Масалан, агар француз тилида сўз қисқариши ўрта асрларда фақат антропонимларга хос бўлса (Toin<Antoine, Colas<Nikolas, Elise<Elisabet), XVIII аср охиридан бошлаб бу ҳодиса турдош отлар ва ўзлашган қатламга ҳам ёйилди (dauphin< doufe, cinema<cinematograph) ва бошқа (121, 117).

Л.Блумфилднинг шохидлик беришича, худди шундай ҳолат америкаликлар тилида, немис, инглиз тилларида ҳам юз берган эди (121, 524-529, 536-541).

Тилларда юз берган ўзгаришларнинг кўлами оша борган сари ва XIX асрга келиб «илмий тилшунослик» (атама В.А.Звягинцевники) даражасига кўтарилган тил илмига оид маълумотлар кўпайган сайин турли тилларда юз берувчи тил бирликларининг қисқариш ҳолларини махсус текшириш эҳтиёжи туғилди ва натижада XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб бу ҳақда алоҳида тадқиқотлар вужудга кела бошлади. Ўтган асрда инглиз философи Герберт Спенсер, немис тилшуноси Герман Пауль, француз тадқиқотчиси Поль Пасси, асримиз бошларида рус олимларидан Бодуэн де Куртенэ, В.А. Богородицкий, Е.Д.Поливановлар тил системасида юз берувчи қисқарувларни изчил ўрганиб тилдаги тежамлилик (ёки тежамлилик тамойили) назариясининг асосларини яратдилар. Бу хусусда Р.А.Будаговнинг «Определяет ли принцип экономии развития и функционирования языка?» номли мақоласи, А.Нурмоновнинг ўзбек тилида экономия принципларига оид диссертациясида керакли маълумотлар келтирилганлиги (25; 151, 6-8) учун махсус тўхталмаймиз ва ишнинг келгуси бўлимларида йўл-йўлакай бу хусусда ўз муносабатларимизни билдирамиз.

Муаммога оид билимларнинг вужудга келиши конкрет тилларда юз берувчи тил бирликлари қисқаруви ҳолларини текширишга шароит туғдирди. Жумладан, умутуркологияда,

Ўзбек тилшунослигида қисқарув ҳодисасига оид махсус тадқиқотлар вужудга кела бошлади.

Собиқ СССРдаги туркологияда товуш тушиши бўйича бажарилган дастлабки махсус ишлардан бири Н.К.Дмитриевнинг 1955 йилда муаллифлар жамоаси томонидан нашр этилган «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков» номли тўпلامдан жой олган «Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках», «Неустойчивое положение сонорных р, л, н, в тюркских языках», «Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова» (40, 281-287; 41, 279-280; 42, 265-273) мақолалари, Э.В.Севортяннинг шу тўпلامда чоп қилинган «Выпадение согласных в южных языках» номли ишидир (108, 289-292).

Н.К.Дмитриев ўзининг юқорида тилга олинган ишларида туркий тилларда сўз қисқариши билан боғлиқ бўлган унлилар редукцияси, элизия, ундошлар, сонор товушлар тушуви ҳодисаларини тарихий-қиёсий жиҳатдан ўрганadi. Мазкур тадқиқотлар кузатувнинг теранлиги ва фактик материалларга бойлиги билан диққатга сазовордир. Айтиш мумкинки, олимнинг мазкур тадқиқотлари шу йўналишдаги кейинги изланишлар учун туртки бўлди.

Э.В.Севортяннинг мақоласи ҳам жанубий туркий (усмонли турк, озарбайжон) тилларда товуш тушиши ҳодисасига бағишланган ва у мазкур тилларда кўпроқ р, л, н, й, г, х, в, ʔ ва к товушлари тушиб қолади, натижада баъзи сўзларнинг қисқарга; вариантлари ҳосил бўлади, деб кўрсатади (104, 289). Умуман, 40-60 йиллар эски совет туркология фанининг даргаларидан ҳисобланган ушбу икки олим туркий тиллар фонетикасини ва туркий тилларда юз берувчи қисқарувларни фонетик планда ўрганишга катта ҳисса қўшдилар.

Қисқарув ҳодисасини назарий ва амалий жиҳатдан ўрганишда А.М.Шчербакнинг асарлари ҳам қимматли манбалар ҳисобланади. Айниқса олимнинг «Сравнительная фонетика тюркских языков», «Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя)», «Очерки по сравнительной грамматике тюркских языков (глагол)» (133; 134; 135) каби асарларида туркий тилларда юз берувчи фонетик, морфологик ўзгаришларни тарихий-қиёсий планда текшира туриб, қисқарув ҳодисасига оид қимматли фикрлар баён қилинган. Шулар жумласига муаллифнинг унли ва ундош товушларнинг тушиб қолиши натижасида бўғин структурасида юз берувчи

ўзгаришлар, товуш тушуви натижасида вужудга келувчи унлиларнинг иккиламчи чўзиклиги ҳақидаги тезисларини киритиш мумкин (133, 14, 63-68, 109, 124-125).

Н.А.Баскаковнинг туркий тиллар морфологияси ва фонетикасини қиёсий-типологик планда таҳлил этишга бағишланган «Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютинации)», «Историко-типологическая фонология тюркских языков» (13; 14) номли тадқиқотлари туркий тилларда юз берувчи морфологик ва морфонологик жараёнлар жумласида қисқарув билан боғлиқ ҳодисалар ҳам қараб чиқилади. Олимнинг туркий тилларда баъзи аффикс морфемалар генетик жиҳатдан мустақил сўзлардан келиб чиққанлиги, грамматикализация ҳодисаси, туркий тиллардаги ноль формалар ҳақидаги мулоҳазалари (13, 67-69, 108, 217-218, 97) ва 1988 йилда босмадан чиққан «Историко-типологическая фонология тюркских языков» номли китобида туркий тиллардаги фонетик, фонетико-морфологик ва синтактик редукция ҳодисалари ҳақидаги тезислари (14, 196-199) қисқарув ҳодисасининг юз бериш механизмлари хусусида қимматли маълумотлар манбаи бўлиб ҳисобланади.

Конкрет туркий тиллар фонетикаси ва грамматик қурилиши масалаларига бағишланган ишларда ҳам қисқарув ҳодисасининг у ёки бу томонларини ёритиб берувчи тадқиқотлар мавжуд. Шу жиҳатдан олганда М.И.Трофимовнинг «Фонетические процессы в слогe в современном уйгурском языке» (117) номли монографияси диққатга сазовордир. Ушбу тадқиқотнинг номланишидан маълум бўлганидек, уйғур тили сўз бўғинларида юз берувчи фонетик ҳодисаларга бағишланган бўлиб, ундаги қарийб барча бобларда товуш тушиши хусусида баҳс юритилади. Умуман, товуш тушиш ҳодисаси уйғур тилининг энг кўзга ташланувчи хусусиятларидан бири бўлиб, уни илмий жиҳатдан кенг ёритиш мураккаб вазифа. Монографияда бу вазифа ўринлатиб бажарилган, дейиш мумкин. Тадқиқотда сўз бошида, сўз ўртасида ҳам унли, ҳам ундош товушларнинг тушиб қолиши ва бунинг натижасида бўғин структурасида юз берувчи ўзгаришлар соф туркий ва ўзлашган қатламга оид сўзлар мисолида кўрсатиб берилган.

Уйғур тили бўғинининг асосий қонунияти,- деб ёзади М.И.Трофимов, - ... унлилар ва ундошларнинг доимий равишда навбатма-навбат қаторлашиб келишидир. Аниқроқ килиб айтганда, ундошларнинг ҳам, унлиларнинг ҳам ёнма-ён келиши

ўзининг махсус чегарасига эга. Мазкур қонуниятга мос келмайдиган бўғинлардаги (CV ёки CVC) «ортикча» товушлар ё талаффузда тушиб қолади ёки бирор (унли, ундош) товуш орттирилади. (Кўриниб турибдики, бу ҳолда уйғур тилида қисқарган сўзлар сони анча йирик рақамни ташкил этади). Масалан: ант>ан -онт, қасам, қирк>қик. йўлбарс>йолвас, маст>мас, паст>пас, мушт>муш, съезд >сийез каби (117, 16-17).

Айтиш лозимки, бу қонуният ва унга мос равишда тилда рўй берувчи фонеморфологик ўзгаришлар уйғур тилига генетик жиҳатдан ва лексик-грамматик параметрларига кўра яқин бўлган (бу фактни қарийб барча туркологлар қайд этиб ўтадилар) ўзбек тилига ҳам асосан хос.

Ишда синкопа, апокопа, гапология каби фонетик ҳодисалар, сонор товушлар редуциясининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида кенг маълумотлар берилди ва монографиянинг хулоса қисмида тилда юз берувчи ҳар қандай ҳодисанинг (шу жумладан, товуш тушиши ҳам) оқибати, агар у коммуникацияга зиён етказиш хавфини туғдирса, бу ҳол қарама-қарши тенденция билан бартараф этилади, деб кўрсатилади (117, 8-11, 22-24, 72, 114).

Озарбайжон тилшуноси Юсуфов Мубариз Имран ўғлининг номзодлик диссертацияси (140) тил системасида тежамлиликнинг намоён бўлишини озарбайжон тили материаллари асосида ёритишга бағишланган. (Ишда муаллиф ўз шахсий қарашларидан келиб чиқиб, тил фактлари қисқарувига нисбатан «экономия» терминини қўллайди). Диссертацияда экономиянинг фонетик, морфологик ва сўз ҳамда гап даражасидаги кўринишлари хусусида атрофлича маълумотлар берилган. Жумладан, муаллифнинг фонетик даражадаги экономия туфайли аффикслар дифференциацияси (урчиши)га олиб келиши тўғрисидаги фикрлари диққатга сазовордир. CVC типидagi фонетик тўзилишига эга *-гаг, -ган, -гам, -гаш, -гар, -гыч* қўшимчаларининг бўлиниши ва қисқариши, - деб ёзади у бир ўринда, - тилнинг лексик-семантик тараққиёти туфайли юз беради. Б ҳолда янги маъно учун қўшимча шакл талаб қилинмайди. Бунинг учун бирмунча ўзгартирилган «эски» сўздан фойдаланилади, бинобарин, мазкур сўз маъносининг бирор томони (белги ёки сифати) янги маънода ҳам сақланади. Қисқарган қўшимчаларнинг сўз ясашдаги иштироки луғат составининг бойишига ҳам олиб

келиши мумкин. Бошқача айтганда, тилдаги қисқарув, бир томондан, тил элементларнинг миқдорий жиҳатдан камайишига олиб келса, иккинчи томондан, у тил системасининг лексик-семантик жиҳатдан бойишига кўмаклашиши мумкин (140, 9-10).

Диссертациянинг морфологичи даражадаги экономияга бағишланган бобида илгари сурилган куйидаги тезис, фикримизча, мунозарали кўринади, яъни муаллиф келишик аффикслари ўрнида мустақил ва ёрдамчи сўзлар ишлатилиши экономиянинг намоён бўлиши деб таърифлайди (140, 11-15). Агар экономиянинг моҳиятини муаллифнинг ўзи таърифлаганидек, «тежамлилик тилдаги ортиқча унсурларни бартараф этиш» деб тушунсак (140, 4), унда келишик аффикслари ўрнида сўз қўллаш тежамлиликнинг муҳим белгиларидан бўлган тил бирликларини қисқартирилган ҳолда қўллашга бевосита алоқадорми? Бизнингча - йўқ. Бу ўринда гап кўпроқ баъзи сўзларнинг келишик аффикслари билан ўриндошлиги хусусида бораётганга ухшайди.

Диссертацияда тил элементларининг тежамлилик (қисқарув)га учрашининг муҳим шартларидан бири лексик-семантик жиҳатдан конкретликдан абстрактликка қараб ривожланишдадир, деб кўрсатилади. (140, 5). Ҳақиқатан ҳам, тил бирликлари ташувчи маънонинг хиралашуви унда структурал ўзгаришлар юз беришига кўмаклашади. Диссертацияда тил ярусларининг барчасида рўй берувчи экономияда ушбу факторларнинг роли ишонарли ёритиб берилган (140, 5, 13).

Яна бир озари тадқиқотчиси - Адилов Мамед Муса ўглининг ҳозирги озарбайжон тилида аббревиация ҳодисасига бағишланган номзодлик диссертациясида озарбайжон тилидаги қисқарув ҳодисаси тарихидан маълумотлар берилади ҳамда мазкур тилда тил бирликларининг қисқартирилиши ёзма манбаларда акс эттирилишидан келиб чиқиб даврлаштирилади. Ишда қисқарув аббревиациянинг сўз даражасида намоён бўлиши, деб хулоса чиқарилади (лексик аббревиатура) ва унинг баъзи турлари, жумладан, антропонимлар қисқаруви ҳақида тегишли маълумот берилади (3, 7-8, 15-17).

Умуман, озарбайжон тилшунослигида тил экономиясига оид мавзулар нисбатан кенг ёритилган, деб хулоса чиқариш мумкин.

Қозоқ тилшуноси С.Б.Бизаковнинг «Фонетические варианты слов в современном казахском языке» номли номзодлик диссертациясида сўзларнинг товуш таркибида юз

берувчи ўзгаришлар натижасида вужудга келувчи вариативлик хусусида бас юритилади (16). Муаллифнинг тасдиқлашига кўра тилда сўзларнинг вариантлари вужудга келиши сабабларидан бири тежамлилик тамойили ва бу ҳол қозоқ тилида баъзи товушларнинг сўз боши, сўз охирида тушиб қолиши ва сўз бирикмаси компонентлари бирида рўй берган қисқарув туфайли қўшма сўз ҳосил бўлишида намоён бўлади (16, 6, 17, 31). С.Б.Бизаков тил фактларига кўпроқ синхрон планда ёндашганлиги учун қисқарув (товуш тушиши) сўз вариантларини келтириб чиқаради, деб хулоса чиқаради. Ушбу ҳодисага тарихийлик нуқтаи назаридан ёндашганда сўзнинг фонетик структурасида юз берган ўзгаришларни, шу жумладан, қисқарувни ҳам янгича лексик-семантик маъно ташувчи сўз ясалишига олиб келишининг гувоҳи бўламыз: не есть>нет (рус), Ботир>Баҳодир ва бошқ.

Д.А.Салихованинг «Морфонологическая система современного татарского литературного языка» номли ишида қисқарув морфонологик ҳодиса сифатида таърифланади ва у асосан ўзакнинг қисқариши туфайли юз беради, деб хулоса чиқарилади (100, 15-16). Қисқарув Д.А.Салихованинг талқинича, «фонемаларнинг ютилиши»дир; татар тилида юз берувчи «қисқарувлар (фонемаларнинг ютилиши) асосан ы ва е тор унлилари ҳисобига рўй беради» (100, 15-16).

Туркологиядаги қисқарувга оид тадқиқотлар хусусида хулоса сифатида яна шуни айтиш мумкинки, туркий тилларда юз берувчи мазкур ҳодиса аксарият ҳолларда сўз ва формаларда товуш ўзгаришлари ва тил бирликлари тараққиёти билан боғлиқ ҳолда олиб қаралади, шунингдек, қисқарув семантик-стилистик планда тадқиқ этилади.

Ўзбек тилшунослигида тил бирликлари қисқарувига ўзбек тилининг дастлабки тавсифий, илмий грамматикалари яратилган пайтлардаёқ эътибор берилган эди. Ўзбек тилида товуш тушиши натижасида сўзлар, сўз формалари ва аффиксларининг қисқарган вариантлари вужудга келиши ҳақидаги қайдлар В.Н. Наливкин, Н.П.Остроумов, А.Фитрат, Е.Д.Поливанов, А.Н.Кононов, О.Усмон, Ф.Камол, А.Фуломов, В.В.Решетов, Ф.Абдуллаев, С.Мугаллибов, С.А.Фердоус, А.М.Шчербак, А.Ишаев, Х.Д.Дониёров, Р.К.Кўнғуров, С.Отамирзаева, А.А.Маҳмудов, А.Нурмонов ҳамда бошқа кўплаб тадқиқотчиларнинг асарларида учрайди ва муаммонинг турли жиҳатларига доир фикр-мулоҳазалар билдирилади. Ушбу масала турли йилларда «Ўзбек

тили грамматикаси» умумий сарлавҳаси остида нашр этилган дарслик ва қўлланмалар ҳамда коллектив тадқиқотларда ҳам қисман ўз аксини топган.

Ўзбек тили ярусларида намоён бўлувчи қисқарув кўринишлари А.Н.Кононовнинг «Грамматика современного узбекского литературного языка» номли фундаментал тадқиқотида кенг акс эттирилганини (55) алоҳида қайд этиш лозим.

Ўзбек тили материалларини қиёсий-тарихий метод ёрдамида текширгани ҳолда тадқиқотчи тегишли ўринларда маълум сўз ва сўзшаклларининг келиб чиқиши ва ясалишида қисқарувнинг тутган ўрнини ишонарли тарзда далиллайди. Жумладан, ўзбек тилида ундошларнинг ассимиляция орқали тушиб қолиши натижасида ҳосил бўлган сўз вариантлари, унлилар элизиyasi туфайли ҳосил бўлган қўшма отлар ва феъллар (55, 44-46), эгалик, келишик аффиксларининг қисқаруви (55, 86-91), баъзи олмошлар, феъл формалари ва кўмакчиларнинг қисқарув йўли билан ясалиши хусусида (55, 173, 177-178, 181-182, 212, 221-227, 297, 312, 338) мулоҳаза юритилган ўринларда олим туркий тиллар морфонологик тизимида муҳим ўрин тутувчи қисқарув ҳодисасига диққат билан ёндашгани ва унинг сўз ва форма ясадаги ролига алоҳида эътибор берганлиги кўзга ташланади. Масалан, А.Н.Кононов феъл замонлари формаларининг аксарият ҳолларда қисқарув орқали ясалганини қуйидагича кўрсатиб беради: ҳозирги замон - ёзаяпман<ёз-а-йа(ти)п-ман (55, 211); ўтган замон - ёзар эдим>ёзардим; узоқ ўтган замон (сўроқ шакли) ёзганмидинг? >ёзганми эдинг? ва ҳоказо (55,223).

Китобда қисқарувга бағишланган алоҳида мавзу ҳам мавжуд («Сложносокращенные слова»), унда муаллиф ономастикага оид лексик қатламда юз берган қисқарувларни кўрсатиб ўтади ва шахс номларида юз берган қисқарувларни кичрайриш-эркалаш маъносини ифодалаш эҳтиёжи бидан боғлайди: Мама<Мамажон<Муҳаммаджон; Холмат<Холмуҳаммад, Улби<Ўғилбиби ва шу кабилар (55, 138).

В.В.Решетовнинг «Узбекский язык, часть I, Введение, фонетика» сарлавҳаси остида нашр этилган китоби ўз вақтида тилшунослигимизнинг ўзбек тили фонетикасини ўрганишда эришган жиддий ютуқларидан бири, деб ҳисоблаш мумкин (96) Ушбу тадқиқотда ўзбек тили унлилари ва ундошларига батафсил характеристика бериш билан бирга уларнинг редукцияга учраши ва тушиб қолиши ҳам адабий тил ва шева

материалларида кўрсатиб берилган (96, 122-123, 128, 133, 172, 177, 199, 235, 238, 243, 248, 253, 256, 260, 262, 264, 269, 271, 284).

Китобнинг «Фонетическая структура слова» бобида эса қисқарув ҳодисаси хусусида қимматли маълумотларга дуч келамиз. Бу ўринда тадқиқотчи («қисқарув» атамасини қўллаган-да) қисқарувнинг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатади:

1. Сўз ўзагидаги ушли товушнинг тушишига кўра вужудга келувчи қисқарган сўзлар: хардар<харыдар, эк>эки// икки (96, 302).

2. Икки сўз ўртасида ушлининг тушувига кўра: алтайгача <алты айгача, нимиш<нимэ иш (96, 303).

3. Сўз ёки аффикс бошида келувчи ундошнинг тушувига кўра: айдаймиз<хайдаймиз, бизэр<бизлар (96, 303-304).

4. Сўз ўртасида келувчи ундошнинг тушувига кўра: шэ:эр<шахар.

5. Икки сўз орасида ёки ўзакка аффикс қўшилганда ундош тушувига кўра: гапирэ экан<гэпирэр экэн, босанг<болсанг (96, 304).

«Тортилган формалар»нинг вужудга келиши сабаблари хусусида мулоҳаза юрита туриб, В.В.Решетов «қисқарган формалар тилда талаффузни максимал осонлаштириш ва унга оз қувват сарфлашга интилиш туфайли юз беради», деб хулоса чиқаради (96,305) Экстралингвистик фактор сифатида ушбу ҳолатнинг инсон нутқий фаолиятига, унинг тежамли бўлишига таъсир ўтказиши табиий. Авторнинг фикрини шу маънода қувватлаш мумкин, аммо китобда келтирилган урлаг<уғурлап, ап<алып, эпкеп<алып келип. (96,305-306) каби мисолларда кўпроқ тилнинг ички қонуниятлари таъсири сезилади, жумладан, келтирилган сўзлар интервокал (икки ундош орасидаги) ундошларнинг тушиши натижасида вужудга келган қисқарган формалардир»

Ўзбек тили фонетикаси муаммолари билаи узоқ йиллар шуғулланган А.А.Маҳмудовнинг «Словесное ударение в узбекском языке» (77), «Гласные узбекского языка» (78), «Сонорные узбекского языка» (79), «Согласные узбекского языка» (80) каби тадқиқотлари ўзбек тили товушларининг турли позициялардаги (сўз боши, сўз ўртаси, сўз охири) акустик-физиологик характеристикаси очиб берилади, урғу кўчиши билан боғлиқ фонетик ҳодисалар таҳлил этиб берилади ва

хоказо. Мазкур тадқиқотларда ўзбек тилидаги унли, ундош, сонор товушларнинг спектрограмма ва электрограмма орқали аниқланган узунлиги (талаффуз этиш давомийлиги) нутк бирликларини фонетик-морфологик таҳлил этиш, жумладан, баъзи товушларнинг тушиб қолиши, редукцияланиши механизмини очиб беришга хизмат қилади.

Қайд этиш лозимки, ўзбек тилшунослигида тил бирликлари қисқарувини фонетик планда ўрганиш, уни, айтайлик, морфологик, морфонологик, стилистик жиҳатдан ўрганишга қараганда анча олдинга кетган. Бугунги кунда мамлакатимизнинг таниқли тилшунос-олимларидан бири А.Нурмонов ўзининг дастлабки йирик тадқиқоти - номзодлик диссертациясини фонетик қисқарувга бағишлагани эди. Олимнинг «Ўзбек тилининг фонетик ўзгаришларида экономия принциплари» (151) мавзусида бундан 30 йил илгари ҳимоя қилинган диссертация фикримизга далил бўла олади.

Диссертацияда ўзбек тилида юз берувчи товуш тушиш ҳодисаси кенг ақс этирилган. Жумладан, тадқиқотчи ўнинг куйидаги турларини санаб ўтади (диссертация муаллифининг атамалари сақланди - муалл.): 1. Баъзи анлаут товушлар экономияси; 2. Урғусизланган бўғиндаги унлилар экономияси; 3. Интервокал ундошлар экономияси; 4. Дегеминация; 5. Унлиларнинг ўзидан олдинги унли чўзилиши ҳисобига экономияси; 6. Гаплогология; 7. Ўзбек тили фонетик структурасига мослашиш натижасида баъзи товушлар экономияси (151, 12).

Ишда юқорида кўрсатиб ўтилган ҳодисаларга алоҳида боблар ажратилган; муаллиф ҳар бир ҳодисани қиёсий-тарихий метод орқали текширган ва ўзбек сўзлашув нутқи, ўзбек шевалари ҳамда бошқа туркий тиллар фактларидан кенг фойдаланган ва бу диссертациянинг қимматини оширган.

Диссертациянинг гаплогология, туркий тилларнинг типик структурасига мослашиш натижасида товуш тушиши, дегеминация ҳодисаларига оид ўзгаришлари оригинал кузатишлардир.

Қисқарув ҳодисасининг стилистик хусусиятларига оид қайдларни Р.Қ.Кўнғуров ва Ф.Абдуллаевларнинг ишларида кузатиш мумкин. Жумладан, Р.Кўнғуров кўплик, келишик, эгалик категориялари кўрсаткичларининг қисқартириб қўлланиши ва баъзи ҳолларда айрим келишик, эгалик аффиксларининг белгисиз қўлланиши стилистик мақсадлар

билан боғлиқ эканини қайд этади (162, 58-71, 88, 91, 182-183, 198-199; 62, 37).

Ф.Абдуллаевнинг «Киши отларини қисқартириш усуллари» мақоласи билан антропонимлар қисқарувини стилистик планда ўрганиш бошланди. Муаллиф ўзбек тилида киши отларини қисқартириш эркалаш, кичрайтириш, яқинликни ифодалаш каби шарт-шароитлар билан боғлиқлигини таъкидлайди (141).

Қайд этиш лозимки, турли йилларда нашр этилган ўзбек тилига оид дарслик ва қўлланмаларда ҳам тил бирликлари, хусусан, сўзларнинг қисқарувига оид қимматли фикрлар баён этилган. Жумладан, муаллифлар коллективи томонидан яратилган «Ўзбек тили грамматикаси» (I, Морфология) номли китобнинг «Сўз ва унинг структураси», «Сўзларнинг морфологик структураси», «Аффикслар структураси» каби бўлимларида (157, 16-20, 66-77, 77-80) сўзларда қисқарув билан боғлиқ бўлган ҳолда юз берган структурал ўзгаришлар, баъзи аффиксал морфемаларнинг қисқариш йўли билан мустақил ёки ёрдамчи сўзлардан келиб чиқиши ёки фонетик вариантларга эга бўлиши хусусида маълумотлар берилади. Китобда олға сурилган фикрлар теран асосланганлиги ва унда тил фактига диахрон ва синхрон ёндашиш уйғунлаштириб юборилганлиги билан диққатга сазовордир.

Шунингдек, У.Турсунов, Ж.Мухторовларнинг «Ҳозирги ўзбек адабий тили», муаллифлар гуруҳининг «Ҳозирги ўзбек адабий тили» (156; 169) каби дарсликларида ҳам товуш тушиши хусусида баъзи қайдлар учрайди.

Юқорида шарҳлари келтирилган ишларда мазкур ҳодисанинг баъзи характерли томонлари ёритилгани ҳолда унинг лингвистик табиати тўла очиб берилмаган, ҳатто унга мос келувчи атама танланмаган десак, муболаға бўлмас. Шу сабабли ишда қисқарувга таъриф бериш, терминология масалаларига аниқлик киритиш, мазкур ҳодисанинг вужудга келишида экстралингвистик факторлар ҳамда тилнинг ички қонуниятларининг таълими очиб беришга, унинг тил ярусларида рўй берувчи ўзгаришлар ичидаги ўрнини кўрсатишга ҳаракат қилинди.

I БОБ. ТИЛ ЭВОЛЮЦИЯСИ ВА ТЕЖАМЛИЛИК ТАМОЙИЛИ

1.1. Кириш қайдлари

Туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек тилида қисқарув ҳодисаси кўп жиҳатдан диахрония билан боғлиқ эканлиги уни тил бирликларининг тарихий тараққиёти фониде олиб қарашни тақозо қилади. Тил бирликларининг ўзгариши ва тараққиёти эса кенг фалсафий-умумлингвистик маънодаги тил эволюцияси тушунчаси билан бевосита алоқадор. Шу сабабли тадқиқотда тил эволюцияси ва унда экономия принципининг роли хусусида баҳс юритувчи адабиётлар шарҳини келтиришни ҳамда керакли ўринларда ўз нуқтаи назаримизни баён қилиб ўтишни лозим топдик.

Тил ўз ижтимоий функцияси ва моддий тузилишига кўра қанчалик мураккаб характерга эга бўлса, тил эволюцияси ҳам ана шундай кўп қиррали ва кенг масштабли жараёндир.

«Ҳар қандай тараққиётнинг манбаи - диалектик қарама-қаршилиқдадир. Тил тараққиётининг асосий манбаи - система (тил-муалл.) ва унинг нутқда реаллашуви ўртасидаги ички қарама-қаршилиқлар ёки тилнинг фикрни аниқ узатишга бўлган доимо ошиб борувчи эҳтиёжи билан системанинг реал имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршилиқдир», - деб ёзади М.В.Черепанов тил тараққиётининг асосий сабаблари хусусида (123, 428).

Мазкур иккиёклама характердаги қарама-қаршилиққа мос ўлароқ тил тараққиёти ҳам ўзининг муҳим икки қиррасига эга. Бу хусусда В.А.Аврорин илгари сурган фикрлар диққатга сазовор, яъни олимнинг фикрича, тилнинг тараққиёти ва амал қилинишида ўзаро диалектик алоқадор ва бир-бирини тақозо қилувчи икки томон мавжуд: 1) Тилнинг материал структураси ва 2) Ижтимоий функцияси. Шунга кўра тил эволюциясининг икки нисбатан мустақил йўналиши мавжуд. Булар структурал ва функционал йўналишлардир (12,14).

Структурал йўналиш тил ярусларидаги ривожланишни ўзида жамлайди ва шу нуқтаи назардан у тадқиқотчиларнинг эътиборини кўпроқ жалб этади. Миқдор томони ўзгаришлар тенденциясини ўзида тўлароқ ифодалайдиган томондир. Шу сабабли ундан тенденцияларни аниқлашдаги асосий фактор сифатида тез-тез фойдаланадилар (110, 89).

Тил структурасининг тараққийети коммуникация эҳтиёжларидан келиб чиқиб, алоқа учун қулай бирликлар танлаш ёки структурал ўзгаришлар яшаш билан боғлиқ ва бу ҳол маълум даражада тил бирликларининг қисқаришида ўз аксини топади. Яъни Г.П.Мельниковнинг муваффақиятли ибораси билан айтганда: «Тил органик системадир, яъни у адаптив (ўзгарувчан, мослашувчан - муалл.) системанинг бир тури бўлиб, унинг структураси инсоннинг онгли аралашувисиз юз берувчи структурал эҳтиёжлар ва субстант имкониятларнинг ўзаро таъсири жараёнида шаклланади, структурал эҳтиёжлар эса система томонидан структура ва субстанциянинг энг қулай бирикувини доимий, стихияли равишда танлаб олинишига нисбатан реакция сифатида пайдо бўладилар» (81, 123). Шу сабабли лингвистик адабиётда тил бирликларининг қисқариши ва коммуникация учун қулай шарт-шароитлар яратишга доир ҳодисаларни ўзида жамловчи тежамкорлик тамойили (экономия принципи) ва унинг тил эволюциясидаги роли хусусида анчадан буён хилма-хил фикрлар билдириб келинмоқда.

Ўтган асрнинг 60-70 йилларидаги тилдаги тежамкорлик тамойили муаммоси бўйича йирик назарийчи А.Мартиненинг ёзишича, тил тараққийетининг асосида «инсоннинг алоқа эҳтиёжлари ва унинг ўз ақлий ва жисмоний кучини энг кам сарфлашга интилиши» ётади (72, 232-233), яъни мазкур қарама-қаршилик тил ривожига туртки беради.

Бу ўринда Л.М.Скрелинанинг қарашларига тўхталиб ўтиш ўринлидир. У Мартиненинг фикрларини ривожлантиради ва конкретлаштиради. Тил тараққийетининг энг умумий қонуни, - деб ёзади у, -ривожланаётган тил коллективи алоқа эҳтиёжлари ва янги маънони ифодалашга хизмат қилувчи тилнинг амалдаги воситалари ўртасидаги қарама-қаршиликни бартараф қилишдир (110, 120). Мазкур қарама-қаршиликлар Л.М.Скрелина тил тараққийетининг хусусий қонунларидан бири, деб ҳисобловчи тежамкорлик тамойилининг амал қилиниши натижасида бартараф қилинади: «тил системаси тежамкорлиги системани ташкиллаштирувчи асосий тамойилдир, демак у системадаги динамик ўзгаришларнинг асосий принциpidир» (110, 120).

Ҳаг тил эволюциясини белгилаб берувчи қонунлардан бири хусусида кетар экан, қайси сабабларга кўра у тилда ҳукм суради ва унинг намоён бўлиш формалари қандай, деган савол туғилиши табиий. Бу саволларга узоқ пайтдан буён жавоб изланмоқда. Б.А.Серебрянниковнинг гувоҳлик беришича, XIX

пердаёқ германиялик олим Г.Курциус, англиялик олим В.Уитни тилдаги тежамкорлик тамойилига оид дастлабки кузатишларни олиб борган эдилар (105, 212-213). Бундан кейинги даврда ҳам Г'арбий Европа ва Россия тилшунослик мактабларининг деярли барча йирик намояндалари тил экономиясига оид текширишлар олиб бордилар ва ўз фикр-мулохазаларини қайд қилиб ўтдиар. Г.Пауль, А.Мартине, шунингдек, И.А.Бодуэн де Куртенэ, В.М.Пешковский, В.А.Богородицкий, Е.Д.Поливанов ва собиқ совет тилшунослигининг бир қанча намояндалари шулар жумласидандир.

Таъкидлаш лозимки, тил тадрижи ва тежамкорлик тамойилига махсус бағишланган илмий анжуманлар ўз пайтида «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова» ва «Основные проблемы эволюции языка» каби мавзуларда юртимизда - Самарқандда 1964 ва 1966 йилларда ўтказилган эди. Бу анжуманларнинг ҳамда 1960 йилда Москвада ўтказилган «Диалектика развития языка» мавзuidaги конференциянинг материалларида (76; 75; 29) мавзуга оид қимматли фикрлар билдирилган эди.

1.2. Тежамкорликнинг зоҳир бўлиш усуллари ва кўринишлари

XIX аср тилшунослигининг йирик вакилларида бири И.А.Бодуэн де Куртенэ экономия принципини ҳаракатлантирувчи асосий фактор сифатида психофизиологик факторни ҳисоблади ва шу каби ўз навбатида тежамкорлик тамойилининг асосий функцияси нутқ органлари ва мускуллар ҳаракатини енгиллаштиришдан иборат деб ҳисоблади. «Марказдан чеккага, миядан нерв тармоқларига қараб йўналган фонация ва талаффуздаги ўзгаришлар,- деб ёзади у ўзининг машхур «Тилдаги ўзгаришларнинг умумий сабаблари тўғрисида» номли мақоласида, - нутқ органларини ҳаракатга келтирувчи мускулларнинг ишини тежаш, шунингдек, ушбу мускулларнинг ҳаракатини бошқарувчи нервларнинг ишини тежашдан иборатдир» (18, 229-230). Ўша жойда у тилдаги тежамкорликнинг натижаларидан бири сифатида талаффуздаги ҳар қандай соддалаштириш (упрощение) ва қисқартириш (сокращение) ни кўрсатиб ўтади (18, 229-230).

Бошқа бир асарида эса у ўзининг мазкур қондасини ривожлантирди: тил ривожини ва унинг тузилишини белгилаб

берувчи факторлардан бири қийин талаффуз қилинувчи товушлардан мускул ва нервларнинг фаолиятини енгиллаштирадиган осон талаффуз қилинувчи товушларга ўтиш ва бошқа шу каби хусусиятлари ўзида жамлаган осонликка интилиш тенденцияси деб кўрсатди (19, 58). Бу ўринда ҳам гап экономия принципи хусусида бораётганлигини пайқаш қийин эмас.

Экономия принципи тўғрисидаги қарашлар Е.Д.Поливановнинг лингвистик меросида катта ўрин эгаллайди. И.В.Альтман, С.С.Белокриницкая, В.В.Шеворошкин ва В.А.Виноградоваларнинг шоҳидлик беришича, Е.Д.Поливановнинг тежамкорлик тамойили бўйича XX асрнинг 20-30 йилларида олиб борган кузатишлари натижалари барча параметрлар бўйича А.Мартиненнинг ўша асрнинг 50-йилларида яратган «тилдаги тежамкорлик назарияси»дан устун туради, яъни Е.Д.Поливанов ўз салафлари яратган назарияни XX асрнинг 20-30 йиллардаёқ пухта ишлаб чиққан эди (6, 12; 27, 15).

(Е.Д.Поливанов ўтган асрнинг 30-йиллари охирида коммунистик режим томонидан қатагон қилинган, унинг кўплаб кашфиётлари ва илмий асарлари тан олинмай ва илмий жамоатчиликка маълум бўлмай келган эди, олим 1958 йилдагина оқланди - Муаллиф).

Е.Д.Поливанов тил экономияси хусусида мулоҳаза юрита туриб, унинг асосида ётувчи нарса «қанчалик ғалати туюлмасин... «инсон дангасалиги» дегап ибора билан ифодалаш ёки уни меҳнат энергиясини тежашга интилиш деб аташ мумкин» (89, 81) деб баҳолаган эди. Олдинга ўтиб кетиш бўлса ҳам айтиш керак: кўпгина олимлар Е.Д.Поливановнинг «инсон дангасалигини» тежамкорлик тамойилининг асосига қўйиб, бирмунча ногўғри йўл тутган, дейишади. Олим ўша жойдаёқ ўзининг бу фикрини қуйидагича изоҳлайди: Бунга ажабланишга ҳожат йўқ, меҳнат энергияси сарфини камайтириш (тежаш) маҳсулот ишлаб чиқариш - меҳнат фаолияти барча турларининг умумий белгисидир (89, 81), яъни Поливанов ишлатган «ғалати» «дангасалик» сўзини инсоннинг жисмоний энергиясини тежашга интилиши маъносида тушуниш керак, холос. Шунингдек, олим таъкидлайдики, лисоний алоқада иштирок этувчилар учун умумий бўлган ва доимий амалда бўлувчи тенденция - имкониятлар даражасида товуш ҳосил қилувчи ҳаракатларни

ки қартириш (масалан, тил, лабларнинг ҳаракатини ва бошқалар)дир (89, 82).

Г.Д.Поливановнинг юқорида келтирилган фикрларидан маълум бўладики, у икки фактор: 1.социал- мехнат-энергия сарфини камайтиришга интилиш ва 2.психофизиологик - нутқ органилари фаолиятини енгиллаштиришга интилиш каби ўзаро мустақкам алоқада бўлган тенденцияларни тилдаги тежамлилик учун зарур бўлган шарт-шароитлар сифатида ажратиб кўрсатади.

Ш.Х.Оқбоев (Акбаев) Е.Д.Поливановнинг қарашларидан келиб чиқиб, тежамкорлик тамойилига «инсоният тараққиётига хос бўлган қонуният» деб таъриф беради ва ижтимоий факторнинг аҳамиятини ошириб кўрсатади: «Тежамлилик тамойилини тор доирада, тил ўзгаришларининг ички фактори деб қараш мумкин эмас, чунки бу инсон табиатининг ўзига хос хусусиятидир. Инсоният тараққиётининг бутун тарихида ушбу тенденция таъсири бор. Тилдаги тежамкорлик тамойили мазкур умумий тенденциянинг хусусий кўринишидир»(4, 9).

Г.Г.Инфантова тилдаги тежамкорлик пировард натижада коммуникация жараёнида вақтни тежашга қилишини назарда тутиб, унинг асосий белгиси «вақтни тежаш»дан иборат, деб ҳисоблайди. «Лингвистик ҳодиса сифатида тежамлилик лисоний алоқага киришувчилардан тил воситаларидан шундай фойдаланишни тақозо қиладики, бу ҳол вақтни тежаш ва алоқа жараёнини қисқартиришга олиб келиши керак» (50, 74).

А.К.Кочетков юқоридаги авторлар кўрсатиб ўтган шарт-шароитларнинг ҳаммасини биргаликда олиб қарайди: Нутқий экономия ҳар хил факторларга кўра вужудга келади: аклий ва жисмоний куч сарфини энг кам ҳолатга келтириш..., вақтни тежаш (оғзаки нутқда), жойни тежаш (ёзма нутқда)..., талаффузни осонлаштиришга интилиш ва бошқалар (59, 154).

Юқорида келтирилганлардан кўринадики, тадқиқотчилар тилдаги тежамкорликни вужудга келтирувчи турли факторларни санаб ўтадилар, уларни шартли равишда бир-бирини тақозо қилувчи уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. психофизиологик фактор;
2. ижтимоий фактор;
3. вақт фактори.

1.3. Тилдаги тежамкорликнинг шарт-шароитлари

Юқорида тилга олинган шарт-шароитларнинг ўзига хос томонларига назар ташлайлик. Дастлабки фактор тил эгаси - инсоннинг жисмоний ва ақлий имкониятлари билан боғланган. Б.А.Серебренниковнинг таъбири билан айтганда, иктисод қилишга интилиш тенденциясининг манбаи - инсон организмидир. Тилдаги тежамлилик тамойили - ўз-ўзини сақлаш (эҳтиёт қилиш) инстинктининг хусусий кўринишларидап биридир. Бу - физиологик қувватни ҳаддан ташқари сарфлашга қарши, хотира фаолиятини кийинлаштирувчи ҳар қандай ноқулайликка қарши, нутқни ташкил этувчи ва қабул қилувчи бош миянинг баъзи функцияларининг амалда бўлишига тўсик бўлувчиларга қарши ўзига хос реакциядир. Тилдаги тежамкорлик тамойилининг ролини инкор қилиш инсон организмнинг барча химоя функцияларини инкор қилиш билан баробардир (105, 220). Олимнинг қарашларида ортқча кескинлик бор: тил қонуларини фақат субъектнинг (инсоннинг) имкониятларига қарам қилиб қўйиш ярамайди, албатта. Аммо фикрнинг рационал маъзи тўғри, умуман олганда, инсон омили тил тараққиётида муҳим ўрин тутди, инсон организми эса инсон омилнинг ажралмас қисмидир. Шу ўринда В.В.Борисовнинг фикриви келтириб ўтиш ўринлидир: «Инсоннинг қабул қилиш қобилияти (ахборот қабул қилиш - муалл.) чеклангани туфайли нутқ оқида ахборотни қисқартириш (зичлаш) эҳтиёжи вужудга келади» (22, 53).

Ижтимоий фактор бевосита жамият, инсон ва унинг меҳнат фаолияти билан боғланган. Нутқий фаолият, аслини олганда, инсон ҳар кун, ҳар соатда дуч келадиган ижтимоий меҳнатнинг бир туридир. Е.Д.Поливановнинг «Факторы фонетической эволюции языка как трудового процесса» номли мақоласида олға сурилган қуйидаги тезисни эслайлик: бир тилли коллективнинг коммуникатив эҳтиёжларига хизмат қилувчи ва қўшиқ, монолог кабилардан фарқланувчи нутқий фаолият - меҳнат фаолияти сифатида қаралиши мумкин (90, 57). Шунингдек, алоқа воситаси бўлмиш тилни четлаб ўтувчи меҳнат турининг ўзи йўқ. Шу сабабли сўзлашиш жараёнида қисқаликка интилиш, Е.Д.Поливановнинг ибораси билан айтганда, «меҳнат энергиясини тежаш» табиий бир ҳол. Бу - масаланинг бир томони.

Жамиятнинг бетўхтов ривожидоимий равишда янги тушунчаларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Янги тушунча - янги сўз, янги ибора демакдир. Тил таркибида янги бирликларнинг кўпайиши билан гуё экономияга замин тайёрланади; ё янги кириб келган бирликни ёхуд аввалдан қўлланиб келинганини қисқартириш (бунда имтиёз кўпроқ биринчисига берилади), бу билан коммуникацияга қулайлик яратиш жамият тараққиётига мос равишда ривожланаётган тил заминидагина вужудга келади. Таъкидлаш лозимки, янги тушунчалар, табиий равишда, чўзик, кўп бўғинли ёки кўп компонентли сўз ёки иборалар билан ифодалангани ва шу сабабли нутқий истеъмолда фойдаланишга ноқулай бўлади, демак тушунчани қисқа тил бирлиги орқали ифодалаш эҳтиёжи туғилади. Кейинги 40-50 йил давомида жаҳон тилларида кучайиб бораётган тил бирликлари қисқариши (масалан, аббревиатуралар ва қисқарувларнинг пайдо бўлиши) ҳоллари бунинг далилидир. «Эски» тил бирликларининг қисқариш ҳолларини эса сўзлардан кўшимчалар келиб чиқишида кузатиш мумкин.

Учинчи - вақт факторининг моҳияти сўзнинг талаффузи ва тушунилиши (қабул қилиниши) учун энг кам вақт сарфланишига интилишдан иборат (50, 218). Табиийки, тез талаффуз қилишга (шунингдек, тез тушунишга) интилишдан кўзланган мақсадлардан бири вақтни тежашдир ва у умуминсоний тенденциянинг бир кўриниши сифатида намоён бўлади. Қайд қилиб ўтиш лозимки, Г.Г.Инфантованинг «Экономия сегментных средств в синтаксисе современной русской разговорной речи» деб номланган докторлик диссертациясида (50) ушбу мавзу кенг ва ишонарли ёритилган.

Айтиш мумкинки, юрида санаб ўтилган тил экономиясини келтириб чиқарувчи 3 шарт-шароит бир-бири билан ўзаро чамбарчас боғлиқ, улар бири иккинчисини келтириб чиқаради: инсон ва биринчи навбатда унинг нутқ ҳосил қилувчи органлари нутқий-неврофизиологик тизимлари (бош миёя, иккинчи сигнал тизими, нутқ органлари ва ҳх.) ижтимоий шарт-шароитлар (ҳамда тилнинг ички қонунлари) таъсирида бойиётган тил резервларидан ўз имкониятларидан келиб чиқиб тежаган ҳолда фойдаланади, натижада вақт тежалани: вақт эса жамиятда ҳукм сурувчи шундай ижтимоий-иқтисодий-фалсафий категорияки, ундан унумли фойдаланиш охир-оқибатда инсоннинг оми ва турмуш даражаси (демакки, жамиятнинг тараққиёт даражаси)ни

белгилаб беради. Ушбу мантикий занжирни аксинча талқин қилиш ҳам мумкин. Мазкур шарт-шароитлар, шунингдек, тилнинг ички қонунларидан бирини ҳаракатга келтирувчи экстралингвистик факторлар деб баҳоланиши мумкин.

Бу хусусда Л.М.Скрелинанинг характерли фикри бор: «Тежамкорлик тамойили системанинг ички муносабатлари ва ўзгаришларини тушунтириб берувчи изоҳлаш хусусиятига эга, у ўзининг нутқдаги муқобили (энг кам куч сарфлаш принципи) орқали системанинг ички ўзгаришларини экстралингвистик таъсирлар билан боғлайди...» (110,120).

Олиманинг мазкур тезисида нутқ хусусида бежиз эслатилаётгани йўқ: бирор тил ҳодисаси ёки қонунияти тўғрисида баҳс юритилаётган пайтда ҳар доим «тил - нутқ» дихотомиясини назарда тутиш лозим - «нутқ у ёки бу тил тизимидаги қонуниятларнинг зухуротини ўзида жамлайди» (8, 8), бошқача айтганда, тил нутқда воқе бўлганидек, тил қонунлари ҳам нутқда реаллашади, тил экономияси ҳам бундан мустасно эмас. Бу хусусда П.Ф.Монахов қизиқарли фикрни олға суради: «Тилдаги тежамлилик деганда шундай жараёнлар назарда тутиладики, улар туфайли тил мураккаб фикрларни соддароқ формада ифодалаш учун мукамалроқ шакллар ишлаб чиқаради. Бундай формалар алоҳида индивидларнинг нутқий фаолиятида яратилади ва умуман тил даражасидаги ҳар бир тежамлилик тури нутқ даражасидаги худди шундай ҳолга мос келади, чунки тил даражасидаги ҳар бир тежамлилик тури нутқ даражасидаги босқични босиб ўтиб юз беради...» (84, 50).

Системанинг ривожига кўмаклашувчи қонуниятлар хусусида сўз кетар экан, уларнинг амал қилинишида ташқи факторларнинг ролини ошириб юбориш ўринли эмас. Системанинг тараққиёти ички ва ташқи факторларнинг таъсири маҳсули бўлганидек, тизимга хос маълум бир ички қонуният унга қарама-қарши тенденция мавжуд эканлиги билан характерланади; бошқача айтганда, система ичидаги қарама-қаршилиқ тежамлилик тамойилининг амалда бўлишини таъминлайди. В.В.Борисов таъкидлаганидек, диалектика шуни кўрсатадики, ҳар қандай структура ўз ривожидида фақат ташқи таъсирлар доирасига тушиб қолмайди, балки ҳал қилувчи фактор сифатида системанинг ички қарама-қарши тенденциялари кураши натижасида система структурасини бузиш ва қайта қуришга бўлган интилиш хат қилувчи роль ўйнайди» (22, 54).

1.4. Тежамлилик ва ортиқчалик

Тил эгаларининг нутқий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилувчи тежамлилик тамойили тилдаги ортиқчалик хусусияти билан тўқнаш келади: «Тил ҳаддан зиёд ортиқчаликларга эга, у шу туфайли тил эгаларининг ўзгариб турувчи эҳтиёжларига тезда ва бутунлай мослаша олмайди» (71,451). Натижада сўзловчида ҳамisha ана шу ортиқчаликни бартараф этиш ҳисобига ўз фикрини қисқарок қилиб узатиш имконияти бўлади (61, 175). Ортиқчаликни тилнинг максимал аниқликка интилиш хусусияти вужудга келтиради (50,6), тушунчаларни уларнинг моҳиятига мос равишда тўлиқ характерлайдиган бирликлар танлаш. тил табиатини белгилаб берувчи хусусиятлардан бири, дейиш мумкин. Бинобарин, аниқликка интилиш нутқ занжирида ортиқча унсурлар бўлишига олиб келади. Айниқса, оғзаки-сўзлашув нутқида ортиқчаликлар жуда кўпдир: «баъзи унсурлар ҳеч қандай янги ахборот ташимайдилар» (22,51), «шу сабабли улар ортиқча, такрорий ва бинобарин, тил унсури шаклини мураккаблаштирадилар» (84,50).

Т.В.Гамкрелидзе тилдаги говуш ўзгаришлари хусусида сўз юрита туриб: «тилдаги ортиқчалик... шундай структурал факторки, у тилнинг говуш томонида ўзгаришларни тақозо қилади. Бунинг натижасида тил тизими говуш ўзгаришларига нисбатан қотиб қолган структура сифатида намоён бўлмайди», деб уқтиради. Бу фикрни тил структурасининг барча ярусларидаги ортиқчалик ҳоллари учун қўллаш мумкин, яъни тилнинг барча ярусларига ортиқчалик хос ва бу ҳолат тежамкорликка шароит ҳозирлайди. А.Г.Ликов таъбири билан айтганда «тежашга оид юксак талаблар ва тил структурасининг рационалиги нутқий назаридан қараганда ортиқчалик битта ахборотни қайта-қайта ва кўп марта узатиб, «нокераклик»ни ифодалайди... бу ҳолдан амалда холи бўлиш мумкин эмас» (69,35). Мана шу маънода «тежамлилик ортиқча элементларнинг пайдо бўлиши ва бартараф этилиши билан боғлиқ» (140,4). Ёки бошқача айтганда, тежамлилик тил (нутқ) дихотомиясидаги янги маъно ташимайдиган элементларни қисқаришга олиб келар экан, бу билан тил бирликлари формасининг ўзи ташийдиган маънога эквивалент (мос) бўлишига кўмаклашади, шу сабабли у ортиқчалик билан диалектик алоқададир (150,3).

Шуни алоҳида қайд этиб ўтиш керакки, тилшуносликда тежамлилик тамойилининг тил тараққиёти ва амал

қилинишидаги ролини тан олиш билан бирга уни инкор қилиш ҳоллари ҳам мавжуд. Бу ўринда тежамкорлик тамойили тилда мавжуд эмас, деб ҳулоса чиқарувчи Р.А.Будаговнинг қарашлари хусусида тўхталиб ўтмоқчи эмасмиз. Р.А.Будаговнинг «ғайри тежамлилик» хусусидаги тезисларини асосли танқид қилган Б.А.Серебренников ва Г.Г.Инфантоваларнинг ҳулосаларига (107, 4; 50, 75-81) қўшияган ҳолда шуни қайд қилиб ўтишни истар эдикки, тежамкорлик тамойилининг тилда мавжудлигини инкор қилиш объектив борлиқдаги реалликни тан олмасликдир ва бу, ўз навбатида, тилдаги мазкур қонуният билан боғлиқ ҳодисаларни ғайриилмий текширишга етаклайди, бундай йўлдан бориш ҳамма соҳаларда бўлгани каби тилшунослиқда ҳам истиқболсиз бўлур эди.

Тежамлилик (экономия) терминини қўллаш хусусида В.В.Левицкий ўз эътирозларини қуйидагича баён этади: «Тежамкорлик тамойили тилдаги ўзгаришларнинг сабабчиси сифатида қабул қилиниши мумкин эмас. Агар «тежамлилик» («экономия») сўзи тор, яъни ўз маъносида қўлланса, унда тилда унинг барча бирликларини ва даражаларини қамраб олувчи микдорий қисқаришга интилиш тенденцияси мавжуд деб ҳисоблаш лозим, бу эса (қандайдир факторларнинг қаршилиқ кўрсатишини ҳисобга олганда ҳам) тилнинг барча микро- ва макро тизимларининг соддалашишига олиб келган бўлур эди.

Ҳолбуки, бундай ҳолат лингвистик фактларга зинҳор тўғри келмас экан, «экономия» атамасини кенг ва ноаниқ маънода қўллашга тўғри келади. Унда «экономия» термини тилнинг оптималлашуви, такомиллашувидан бошқа нарсани англамайди ва бу билан унинг жамиятнинг коммуникатив эҳтиёжларини тўла қондиришга бўлган ҳаракатини ифодалайди» (65, 159).

Кўринадики, В.В.Левицкий экономияни тил бирликлари микдор томонидан қисқариши тарзида талқин қилишга қарши ва уни тилнинг оптималлашуви ва такомиллашуви, деб тушуниш тарафдори. Фикрнинг иккала қисмидаги эътирозлар ҳам ўринли ва уларга қуйидагича жавоб қайтариш мумкин: яъни, юқорида таъкидланганидек, тежамлилик нутқ оқимидаги бирликларнинг маъно ташимайдиган қисмининг қисқаришига олиб келади, шунингдек, коммуникация (алоқа-аралашув)да информацион бутунликка зиён етказмайдиган даражада тил бирликларини қисқартириш экономиянинг етакчи хусусиятларидан биридир, деб ҳисоблаш мумкин. Масалан, қадимги туркий тилдаги тарағқ сўзидаги нисбатан қийин талаффуз этилувчи ғ

товушининг тушиб қолиши туфайли мазкур лексема тарок//тарак шаклини олган (сўзнинг фонетик таркиби содаллашиб, талаффуз учуй қулайлашган), аммо унинг маъносига путур етмаган.

Тилдаги тежамлиликни В.В.Левецкий айтган кенг талкин этишга келганда шуни айтиш керакки, уни тил системасининг оптималлашуви ва такомиллашуви деб тушунишнинг ўзи мазкур қонуниятнинг тил тараққиётидаги ролини абсолютлаштиришнинг бир кўринишидир. Тилнинг такомиллашуви кўпгина ички ва ташқи факторлар маъсули бўлиб, тежамлилик тамойили ана шу факторлардан биридир, холос.

В.Г.Таранец ўзининг «Энергетическая теория речи» номли китобида сўзлаш жараёнида нутқ аппаратидаги энергия тақсмотининг хусусиятларини текшира туриб, тежамлилик хусусида қуйидаги тезисни олға суради: «Нутқ ҳосил қилишнинг физиологик табиати шундайки, артикуляцион аппаратнинг оптимал ҳаракати лингвистик фактор билан чамбарчас боғлиқ бўлади ва бунда уларнинг ўзаро муносабати сарф қилинган энергияга мос келади ва зинҳор энергияни кам сарфлашга ва шу маънода «нутқий қувватни тежашга» интилмайди... пайларнинг бир текисидаги ҳаракати ва ҳаракат фазаси ва ҳаракатсизлик фазасининг нисбатан қатъий алмашинуви нутқ аппаратининг оддий нутқий жараёнда амалда чарчашига йўл қўймайди (115. 49-50).

Шунингдек, олим юқоридагилардан келиб чиқиб, тежамкорлик тамойили тил тараққиётининг илк давригагина хос бўлган, дейди ва ҳозирги пайтда тил тараққий қилган сари экономияга мойил бўла боради, деган хулосани хато деб ҳисоблайди (115, 49-50). Кўринадики, муаллиф тилдаги тежамкорлик тамойилини қотиб қолган қонуният сифатида талкин қилади ва уни тил илк бора пайдо бўлган даврлар маъсули сифатида қарайди. Аммо ҳар қандай қонуният догма кўринишини олар экан, у амал қилишдан тўхтайдди. Жаҳон тилларида эса қисқариш ҳоллари тўхтовсиз давом этмоқда ва бизнинг кунларимизда тилда пайдо бўлаётган қисқарувлар ҳам юқорида олға сурилган ғоянинг аксини исботлаб турибди. Демак, тилдаги тежамлиликни амал қилишдан тўхтаган қонуният деб хулоса чиқариш ҳақиқатдан узоқ ёндашувдир.

1.5. Тежамлилик ва ёндош ҳодисалар

Тилшуносликда тежамкорлик тамойили хусусида сўз кетганда асосан тил (нутқ) бирликларининг қисқариши тушунилса-да, ушбу қонуният доирасига бошқа тил ҳодисаларини киритиш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, Е.Д.Поливанов туркий тиллардаги сингармонизм қонуниятини, В.А.Богородицкий сўзларнинг янги маъно касб этиш хусусиятини, Е.А.Земская метонимия ҳодисасини тилдаги тежамлилик тамойили таъсирида юз беради, деб ҳисоблайдилар (114, 406-409; 7, 24; 47, 67).

Сингармонизм - «сўзнинг асоси ва аффикс таркибидаги унлиларнинг ўзаро уйғунлашуви» (168, 75), ўзбек адабий тили ва баъзи ўзбек шеваларидан ташқари барча туркий тиллар ва баъзи тунгус-манчжур тилларига хос хусусиятдир.

Ўзак ва аффиксдаги унли товушларнинг уйғунлашуви (шунингдек, ундошлар ҳам ёндош унлиларнинг тилолди ёки тилорқа унлилари эканлигига қараб мослашиши мумкин) талаффузда енгиллик яратади, артикуляция жараёнини тезлаштиради. Кўринадики, бунда экономияга (тежамлиликка) интилиш сезилиб турибди, аммо тил (нутқ) бирлигининг миқдорий қисқариши кузатилмаяпти. Сингармонизм ва тежамлилик орасидаги алоқа бевосита эмас, балки билвосита эканлиги сезилиб турибди.

Тип системасида азалдан мавжуд бўлиб келган сўзнинг турли лингвистик ва экстралингвистик факторлар натижасида янги маъно касб этиши (ёки маъно кенгайиши) ўзига хос лексик ҳодиса бўлиб, унинг асосида экономия принципи ётганлигини дадил айтиш қийин.

Куйидаги мисолларни кўриб чиқайлик: А.Бруднийнинг шохидлик беришича, «самолёт» сўзи Россияда ХУШ асрда ҳам қўлланган ва у «дарё оқими ёрдамида ўзи сузар паром» деган маънони аңлатган (кейинчалик унутилган), Петр I нинг кўшинлари Нотебургни олганида ана шу «самолёт» ёрдамида алоқа боғланган, ҳозир эса мазкур сўз «учувчи объект» (аппарат) маъносини беради (24, 11). Бу ҳолда экономия кузатилаяптими? Бизнингча, йўқ. Чунки мазкур ҳодиса асосида сўзларнинг семантик тараққиёти билан боғлиқ бўлган полисемия ва омонимия ҳодисалари ётадики, бу ҳодисаларни тежамкорлик тамойили билан боғлаш ушбу қонуниятнинг тил тараққиётидаги ролини ошириб кўрсатишга олиб келади.

Е.А.Земская метонимиянинг экономияга алоқадорлигини қуйидагича изоҳлайди: «метонимия доимо нутқий тежамкорликка олиб келади, чунки унда сўз бирикмаси ўрнида сўз қўлланади» (47, 67).

Метонимия - «сўзларнинг кўчма маъносига асосланадиган кўчим, тропнинг асосий турларидан бири: икки тушунча ўртасидаги яқинликка асосланган ўхшашсиз кўчим» (170, 182).

Фузулийни олдим қўлимга

Мажнун бўлиб йиғлаб қичқирди.

(Х.Олимжон. «Бахтимнинг қўйлаганим сабаби»).

Мазкур жумла грамматика талабига кўра «Фузулийнинг девонини олдим қўлимга, Мажнун бўлиб йиғлаб қичқирди» тарзида тузилиши лозим эди. Шунингдек, бу ўринда сўз бирикмаси компонентларидан бирининг тушиб қолиши унинг янги маъно ташимаётганлиги ёки плеонастик тарзда қўлланилаётганлиги билан изоҳлаб бўлмайди. Гап шундаки, метонимияда «... асосан бирор нарса ёки воқеа-ҳодисанинг номи бошқа бир нарса ёки ҳодисага кўчирилади. Бу предмет ёки ҳодиса онгимизда бир-бири билан алоқадор тушунчаларни англатиш билан ўзаро боғлиқ бўлади» (158, 237). Демак, инсон онгида мавжуд икки тушунча (сўз) орасидаги яқинликнинг акс этиши метонимия ҳодисаси орқали сўз тежалишига сабаб бўлади, бинобарин, аклий энергия тежалади ва у тил бирликларини тежаш орқали намоён бўлади.

Умуман олганда, сингармонизм қонунияти ва троплар (метонимия, эллипсис)ни экономия билан алоқадор ҳодисалар дейиш мумкин. Бу масалага ойдинлик киритиш махсус тадқиқотни талаб қилади, албатта.

1.6. Хулоса ўрнида

Тежамкорлик тамойилининг тил системаси қонунияти сифатидаги мураккаб характери, намоён бўлиш шаклларининг хилма-хиллиги, юқорида келтирилган қарашлар ва хулосаларда намоён бўлганидек, уни турлича шарҳлашларга сабаб бўлмоқда. Тилшуносликда мазкур қонуният бўйича мавжуд фикрларнинг бир гуруҳи бир-бирини тўлдирса, бошқа бир гуруҳи бир-бирини тўла инкор қилади. Шунга қарамасдан, айтиш мумкинки, тежамлилик тамойилига доир қарашлар эволюцияда, уни ўрганиш давом этаётир ва келгусида мазкур қонуниятнинг тил

тараққиётида тутувчи ўрнини ёритиб берувчи фундаментал тадқиқотлар майдонга келишига умид қилса бўлади.

Шундай қилиб, тежамлилик тамойилининг характерли хусусиятларини ва тил тараққиётида тутувчи ўрнини тилшуносликдаги мавжуд қарашлар ёрдамида қуйидагича таърифлаш мумкин:

а) тежамлилик тамойили... тил тараққиётини характерлаб берувчи факторлардан биридир (45, 375);

б) тилдаги тежамлилик тамойилининг моҳияти шундаки, у «қисқа вақт бирлиги мобайнида максимум ахборот узатишни таъминлайди, бошқача айтганда, тилнинг коммуникатив функциясини оширишга кўмаклашади» (22, 31), бинобарин, «тил ҳамиша ортиқча нарсалардан, яъни ўзида ахборот ташимайдиган ва тушунтиришга кўмаклашмайдиган сўз, бўғин ва грамматик шакллардан холи бўлишга интилади» (35, 6);

в) тежамкорлик тамойили - «фавқулодда қийин ва қарама-қаршилиқларга тўла тенденциядир, у фақат моддий субстанцияда (зот) намоён бўлмасдан, балки реляцион каркаснинг ва тил семантик майдонининг барча участкаларида амалда бўлади» (4, 9);

г) ... тежамлилик тил тараққиёти ва амалда бўлишини белгилаб берувчи ягона тамойил эмас, аммо бу қонуниятнинг ундаги аҳамияти катта. Ушбу фикр аналогия йўли билан фикрлаганда ҳам ўз тасдиғини топади. Тил воситаларини тежаш тил тараққиёти ва амал қилинишида асосий восита бўлмаганидек, ишлаб чиқаришни ривожлантиришда моддий ресурсларни тежаш ҳам асосий восита бўла олмайди (50, 81);

д) тежамкорлик тамойилининг таъсири тилнинг ортиқчаликка интилиши тенденцияси билан бартараф қилиб турилади (45, 376).

II БОБ.

ҚИСҚАРУВ - ТИЛДАГИ ТЕЖАМЛИЛИКНИНГ ХУСУСИЙ ҲОЛИ СИФАТИДА

2.1. Масаланинг фалсафий томони

Тил ижтимоий-тарихий ҳодиса ҳамда коммуникатив тизим сифатида мавжуд, унинг ҳукм суриши ва ўзгариши, шубҳасиз, диалектика қонунлари асосида рўй беради. Шу нуқтаи назардан ёндашганда тил диалектика қонунлари ва категориялари, тилшунослик ҳар бир конкрет фан каби фалсафа ва материалистик методология билан мустақкам боғланган дейиш мумкин. Шу сабабли машҳур турколог С.Н.Иванов ўз вақтида ўринли таъкидлаганидек, туркиёт фанларида «аллақачонлардан бери материалистик методологиядан конкрет тадқиқотларда фойдаланиш эҳтиёжи етилгандир» (49, 143). Тил ҳодисаларини фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қилиш эса тадқиқотчиларни муаммоларни теран таҳлил қилишга, уларнинг асосида ётувчи тенденцияларга эътибор беришга ва текшириш объектига субъектив, бир томонлама ёндашишдан ҳалос бўлишга етаклайди, бир сўз билан айтганда, тадқиқотчини кучли текшириш усуллари билан таъминлайди.

Тежамлилик қонуниятини, хусусан, қисқарув ҳодисасини тил ҳодисаси сифатида фалсафий идрок этиш бўйича жаҳон тилшунослигида баъзи кузатишлар мавжуд. Жумладан, Е.Д.Поливановнинг «Тарихий-фонетик жараёнларда миқдордан сифатга ўтиш» номли машҳур мақоласида фонетик жараёнлар (масалан, конвергенция - икки товушнинг ўзаро бирикиб кетиши) да диалектиканинг миқдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни ўз аксини топиши кўрсатилса (91, 114-134), А.А.Леонтьев ўзининг «Экономия произносительных усилий» - фикция или действительность?» номли ахборотида экономия принципининг фалсафий томонларига, хусусан, унинг Э. Мах фалсафий қарашларига, телеологияга алоқасига тўхталади (67, 60).

Муаммонинг диалектика қонун ва категорияларига муносабати эса махсус тадқиқот объекти бўлганича йўқ, десак ҳато бўлмас. Маълумки, нутқ инсон (индивидид) онгининг моддий зухуроти бўлгани каби, тил ҳам ижтимоий онгининг шаклларида биридир, тил - амалий, ҳақиқий онгдир, агар тил бирлиги моддий бўлмаганида, уни «қисқартириш» мумкин эмас

эди» (22, 47). Тилнинг «моддий» эканлиги унда миқдор ва сифат тушунчалари мавжуд эканлигини тақозо этади ва бу ҳол тилда миқдор ва сифат ўзгаришлари юз беришининг муҳим шартидир; моддий бўлмаган нарсани кўпайтириш ва камайитириш мумкин эмас.

Тил - тугал система, системанинг ривожини эса биринчи навбатда унинг ички қарама-қарши тенденциялари мавжудлиги билан характерланади, яъни системанинг таракқиёти биринчи навбатда ички қарама-қаршиликлари маҳсулидир.

Кўпгина тадқиқотчилар таъкидлаб ўтганидек (71, 450; 61, 175; 31, 60) тилда ўзаро қарама-қарши тенденция - ортиқчалик ва тежамлилиқ мавжуд, айнан ахборотнинг ортиқчалиги нутқ оқимида баъзи элементларни қисқартиришга олиб келади (22, 52) ёки аксинча.

Нормал ахборот ташувчи ибора ёки гап тилдаги мавжуд икки қарама-қарши тенденциянинг «кучлари тенг» келиб қолган ҳолати сифатида намоён бўлади, яъни бу ҳолда фикр (тушунча)нинг узатиш формаси у элгувчи маъно билан ўзаро эквивалентликка эришади. «Ортиқча» унсурлар ташлаб юборилади, мазмунни кучайтирувчи элементлар кўшилади ва аксинча.

Мазкур ҳолни қарама-қаршиликлар кураши ва бирлиги қонунининг намоён бўлиши сифатида баҳолаш мумкин. (Бу хусусда ишнинг кейинги қисмларида яна баҳс юритилади). Системага хос ҳар қандай қарама-қарши кучлар каби тилдаги тежамлилиқ ва ортиқчалиқ ўзаро диалектик алоқададир (150,3).

Маълумки, қисқарувда ва экономиянинг бошқа кўринишларида тил бирликларининг қисқариш йўли билан бирикиб кетиши кузатилади. Е.Д.Поливановнинг мантиғига асосланиб мулоҳаза юритганда, бу - миқдор кўрсаткичларидан сифат кўрсаткичларига ўтиш демақдир (91; 124-133). Масалан, ҳозирги ўзбек тилида обер, опке, қайни каби сўзларда қўшма сўзга хос хусусиятлар йўқолаётган ва улар бир содда сўз каби қабул қилинади ва талаффуз этилади. Бу ўринда қисқармаган тил бирликлари - миқдордирлар, улар қисқаргандан сўнг сифат вужудга келади.

олиб бер > о[либ] бер > обер

олиб кел > о[лип] ке[л] > опке

қайин ини >қай [ин] [и] ни >қайни

Мазкур ҳолатни схематик тарзда қуйидагича ифодалаш мумкин:

микдор + микдор → сифат

Бу ўринда микдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига ўтишнинг моҳияти шундаки, қисқарув юз берганидан сўнг иккита мустақил тил бирлиги ўрнида сифат жиҳатидан янги бирлик - сўз вужудга келади.

Кўринадики, табиат ва жамиятдаги барча ҳодисалар каби тилдаги ўзгариш ва жараёнлар қатъий диалектик қиёфада намоён бўлади. Қайд этиш лозимки, қисқарув ҳодисаси диалектик категориялар билан ҳам алоқададир.

2. 2. Қисқарув тушунчаси

Лингвистикага доир назарий-практик адабиётда қисқарув (усечение) ҳодисаси хусусида ягона фикрга келинмаганлиги ҳамда унинг баъзи кўринишлари турлича талқин этилаётганлиги ушбу ҳодисанинг характерли хусусиятларини бизнинг тушунчаларимиз доирасида таърифлаб беришни тақозо этади. Бу вазифани амалга ошириш, шунингдек, қисқарув ҳодисасини шунга ўхшаш ҳодисалардан фарқлаш ҳамда тадқиқот объектини тўлароқ тасаввур этиш ва текширишларни ана шу ҳодиса доирасида чегаралаш учун хизмат қилади.

Биз «қисқарув» деб атаётган ҳодисанинг характерли белгиларини аниқлаш вазифаси унинг моҳиятига мос келувчи термин танлаш билан узвий боғланган. Чунки мавжуд ишларда ушбу ҳодисанинг у ёки бу кўринишлари турли атамалар орқали ифодаланади ва биз қисқарувни таърифлай туриб атамалар масалаларига тўхталиб ўтишимиз лозим бўлади.

2.2.1. Атамалар «синонимияси». Қайд этиш лозимки, қисқарув ва унинг баъзи кўринишлари турли ишларда «аббревиатура» (55, 138-139; 122, 17), «апокопа» (139, 330; 164, 3; 152, 41), «редукция» (47, 206-206), «товуш тушиши» (157, 119), «қисқариш» (121, 114-115) ва бошқа атамалар остида баён қилинмоқда.

Лингвистик луғатларда ҳам шунга ўхшаш ҳолат ҳукмрон. Жумладан, О.С.Ахманова ва Н.Марузонинг турли йилларда нашр этилган луғатларида қисқарув (усечение) атамаси апокона термини билан параллель қўлланади ва бу ҳодисага қуйидагича таъриф берилади:

О.С.Ахманова

Апокопа (қисқарув). 1. Талаффуздаги фонетик жараёнлар натижасида сўз охиридаги товуш ва товушларнинг тушиб қолиши ва шу туфайли сўзнинг қисқариши...

2. Қисқартириш йўли билан янги сўзларнинг ҳосил бўлиши... (12, 52).

Ж.Марузо

Апокопа. қисқарув (грек. апо - сôре), сўзнинг охириги қисмида юз берувчи ҳодиса, у сўз унсурининг фонетик йўл билан тушиб қолиши ёки сўзни эркин қисқартириш орқали юз беради (73, 35).

Д.Э.Розенталь ва М.А.Теленковаларнинг «Лингвистик терминлар луғати - справочниги»да қисқарув атамаси кўйидагича изоҳланади: қисқарув: 1. Янги сўзларни қисқартириш орқали яшаш. 2. Сўзнинг кўшимчасини ташлаб юбориш йўли билан сўз шакллари яшаш (97, 50).

А.Ҳожиёвнинг «Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати»да мазкур ҳодиса «қисқартиш» (сокращение) атамаси билан берилади ва «қисқариш йўли билан сўз ёки сўз формаси ясалиши» (168,118) деб таъриф берилади.

Кўриниб турибдики, текширилаётган ҳодиса бўйича «терминологик синонимия» вужудга келган. Бу тасодифий эмас. Проф. Р.Кўнғуров ўз вақтида ҳақли таъкидлаганидек, тилшунослигимиз конкрет тилларни тадқиқ этиш бўйича йирик муваффақиятларга эришган бўлса-да, пишиқ-пухта лингвистик терминологияни ишлаб чиқишда ҳозирча ютуқларимиз мақтанарли эмас. Атамачиликдаги чигалликлар эса тадқиқотчиларни турли тиллардаги ҳодисаларни текширишда қийинчиликларга дучор қилмоқда. Айниқса, «туркий тилшунослик, жумладан ўзбек тилшунослигида лингвистик, шу билан бир қаторда грамматик терминологиянинг назарий масалалари ишланмаган, у ёки бу тил ҳодисасини ифодаловчи грамматик терминлар системага солинмаган ва уларга тартиб берилмаган, ... гоҳида биргина тил ҳодисаси ҳар хил атамалар билан номланади ва аксинча, гоҳида ҳар хил ҳодисалар учун битта атама қўлланади» (63, 311).

Қатор тадқиқотчилар, жумладан, Л.В.Алимбекова, Л.Н.Чехова, М.М.Адилов, Д.А.Салихова, В.П.Артамонов, С.И.Гладкова, Л.И.Сапогова, В.Н.Виноградовалар (5; 125, 15; 3, 17; 100,15; 10; 34, 15-39; 26,66-71) ўз ишларида қисқарув (усечение) атамасини қўллайдилар.

Бизнинг фикримизча, бундай ҳолларда тил ҳодисаси учун шунча сифатида унинг моҳиятини тўлароқ ифодаловчи ва тадқиқотчиларнинг кўпчилиги қўлловчи, яъни энг оммавийлашган вариантни танлаб олиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, текширилаётган ҳодисанинг конкрет тилдаги ўзига хос хусусиятларини ҳам назарда тутиш зарур.

Тил бирликларининг қисқариш ҳоллари учун қисқарув (усечение) терминини қўллаш мазкур ҳодисанинг моҳиятига кўпроқ мос келади, дейиш мумкин. Ушбу фикрни тасдиқлаш мақсадида қатор тадқиқотчиларнинг қарашларига тўхталиб ўтилайлик.

Масалага О.С.Ахманова (1-маъноси), Ж.Марузо ва бошқаа баъзи тадқиқотчилар нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсақ, қисқарув (улар терминологияси бўйича - апокопа) сўзларнинг фақат сўнгги қисмлари тушиб қолишидан иборат бўлиб қоладиги, бу таъриф мазкур ҳодисани тўла ифодалай олмайди. Шунингдек, қисқарувни аббревиатура атамаси билан аташ ва уни бундай изоҳлаш ҳам масаланинг моҳиятини тўла ифодалай олмайди. Чунки аббревиатура, таъбир жойиз бўлса, инсоннинг тил фактига онгли аралашуви маҳсули бўлиб ҳисобланади: сўз бирикмалари ёки қўшма сўзларни маълум қоида ва усуллар асосида талаффуз этиш ва унинг ўзи англатувчи тўлиқ маънони тез идрок қилишга мослаб қисқартириш (масалан, сўзларнинг бош товушларини олиш ёки бўғинлардан фойдаланиб қисқартмалар яшаш) аббревиатураларга хос бўлган хусусиятдир. Шунингдек, аббревиатуралар от ва отлашган сўзларнинг қисқартмалари бўлиб, улар асосан терминологик аҳамият касб этадилар ва фақат бир қисм аббревиатураларгина кенг нутқий истеъмолда - стилистик жиҳатдан нейтрал ҳолатдадир, деб ҳисоблаш мумкин (43, 218). Қолаверса, аббревиатура тил ҳодисаси сифатида инсон томонидан кейинги 2-3 аср давомида киргизилган бўлса, қисқарув - тилнинг тарихан кўп асрлик тараққиёти маҳсулидир. Бундан ташқари, Э.А.Халифманнинг куйидаги мулоҳазаси ҳам диққатга сазовор: «... аббревиатураларнинг ғоят кўп сонли эканлиги, улардан айримларининг кийин «талаффуз қилиниши» ва «қийин ўқилиши», баъзи аббревиатура типларининг номуқим эканлиги коммуникация жараёнини баъзида нормал олиб боришга халақит беради» (121, 123).

Қисқарув ҳодисасининг замирида тилнинг ўз ички қонуниятлари (шунингдек, қатор экстралингвистик факторлар)

асосида тил бирликларининг структуравий ва семантик ўзгаришлари ётади, бу ўзгаришлар товуш, бўғин ва бошқа компонентларнинг миқдор жиҳатидан қисқарувидан иборат бўлади, деб ҳисоблаш мумкин. Яъни қисқарувга учраган сўз ёки сўзшаклнинг биринчи товуши (бўғини, компоненти), ички қисмлари ёки охириги товуши (бўғини, компоненти) тушириб қолдирилиши мумкин. Ҳар уч ҳолда ҳам тил бирлиги миқдор жиҳатидан қисқаради, бу унинг асосий, муҳим белгиси, дейиш мумкин. Агар бу ҳолларнинг бирор турини «қисқарув» деб таърифлаб, қолган жараёнларни эътибордан соқит қилсак, унда мантиққа қарши борган бўлаемиз: фактлар умумийликни талаб қилганида уларни алоҳида қисмларга ажратиб қараш мақсадга мувофиқ эмас.

Ушбу ўринда О.С.Ахманованинг апокопа (қисқарув)га берган таърифнинг 2-маъноси, Д.Э.Розенталь ва М.Теленкова қисқарувга берган изоҳнинг 1-маъносида, А.Ҳожиев изоҳида сўз юритилувчи ва умуман тадқиқотчилар тез-тез қўлловчи «қисқариш» термини ва унинг талқини хусусида ҳам тўхталиб ўтиш зарур. Қисқариш терминининг луғавий маъносидан аёнлашилганидек, у умуман тил бирликларининг қисқариши (ёки қисқартирилиши)ни кенг маънода ифодалайди. Аммо биз юқорида таъкидлаганимиздек, тил бирликлари қисқаришининг икки муҳим томони бор: инсоннинг тил фактига онгли аралашуви ва тилнинг ички қонуниятларига кўра қисқариш. Қисқариш ҳар иккала ҳолни умумлаштириб ифодаловчи термин, дейиш мумкин. (Ушбу тадқиқотда «қисқариш» сўзи тил бирликларининг миқдор жиҳатидан қисқаришини: сўз ва сўзшакллар таркибидан уларнинг муайян қисмлари тушиб қолишини ифодалайди). Демак, қисқариш атамаси ҳам қисқарув билан алоқадор бўлса-да, унинг ўрнини боса олмайди, у нисбатан кенг тушунча берувчи терминдир.

Худди шу каби тил бирликлари таркибидаги товушларнинг тушиб қолишини аниқлаб, тор доирада қўлланувчи редукция, синкопа, товуш тушиши, абсорбция ва шу каби бошқа атамаларни ҳам тил ярусларидан кенг ўрин олган ҳодиса - қисқарув учун қўллаш. назаримизда, мақсадга мувофиқ эмас.

Қайд этиш лозимки, мазкур ҳодисани қисқарув термини билан атовчиларнинг қарашларида ҳам у турлича талқин қилинади. Масалан, Л.В.Алимбскованинг нуқтаи назари бўйича қисқарув ҳодисасининг моҳияти терминнинг луғавий маъносидан келиб чиқади: олимпиа ё бош, ё сўнги қисми тушириб

қолдирилган бирликларни қисқарув деб ҳисоблайди - қисқарган бирликларни шунга ўхшаш ҳодисалардан фарқлаш учун «усекагъ» (кесмоқ, қисқартирмоқ - муаллиф) феълининг семантикасига таянган маъқул - у сўзнинг охириги ёки беш қисмининг тушиб қолишини аниқлатади (5. 31). Қўриқиб турибдики, тадқиқотчининг ёндашуви аниқ: у тил бирликларининг ички компонентлари тушиб қолишини қисқарув ҳодисасига алоқадор эмас, деб ҳисоблайди.

Д.А.Салихованинг фикрича, қисқарув - «товушларнинг ютилиши», бу ўринда муаллифнинг қисқарув ҳодисасининг хусусий ҳолларидан бири бўлмиш товуш тушиши ҳодисасини қисқарув деб таъриф бераётганини сезиш қийин эмас (100, 15).

Хуллас, ушбу ҳодисани номлаш ва таърифлашда хилма-хил қарашлар ҳукмрон: бу ҳам воқеликнинг диалектик тарзда намоён бўлиши намунаси - мазкур хилма-хилликлар қисқарувнинг тил ҳодисаси сифатида мураккаблиги, тадқиқотчиларнинг ҳар бири тил фактларини ўз нуқтаи назаридан туриб талқин қилиши, биз мурожаат қилган ишларнинг турли оилаларга мансуб бир қанча тиллар бўйича бажарилганлиги ва, ниҳоят, тилнинг универсал хarakterга эга эканлиги - ушбу факторларнинг жами сифатида намоён бўлади, бу, албатта, фан учун табиий бир ҳол. Шундай бўлса-да, қисқарув ҳодисасининг асосий қирраларини мавжуд қарашлар ва ўлик ва жонли туркий тиллар материалларига асосланган талқинлар асосида белгилаб олиш мумкин.

2.2.2. Қисқарувнинг тамаллари

Юқорида таъкидланганидек, қисқарув ҳодисасининг асосий белгиси - нутқ бирликларининг миқдор жиҳатидан қисқариши, товушлар, бўғишлар ва бошқа бўлақларнинг тушиб қолишидир «Тилнинг коммуникатив имкониятларини ошарибди мақсадида нутқ занжирида гапнинг инфор­мацион қиммати­га зарар етказмаган ҳолда баъзи элементларни тушириб қолдириши мумкин бўлади», - деб ўзади В.В.Борисов қисқарувнинг юз бериш механизми хусусида (22, 52-53).

Л.И.Сапогованинг фикрича, қисқарув ҳодисасининг вужудга келишида қуйидаги момент муҳим роль ўйнайди: «Қисқарган шаклнинг ҳосил бўлиши қисқарган шаклнинг кел­сусида амалга бўлишига халақит бермайдиган ҳолда прототип (сўз ёки сўз шаклининг) у ёки бу таркибий қисмининг тушириб қолдириши

орқали намоён бўлади ва прототипнинг маъноси қисқарган шаклга ўтади» (103,3),

Дарҳақиқат, қисқарувга учраган идеал форма (прототип)нинг сақланиб қолган қисми (қисқарган шакли) унинг ўзи англаган маънони сақлаб қола билиши қисқарувнинг асосий афзаллиги деб ҳисоблаш мумкин: қисқарув коммуникация жараёнида информация узатувига зарар етказмаган ҳолда юз беради, у ёки бу тип бирлигининг қисқартирилиб ишлатилиши сўзлашув жараёнини тезлаштиради, нутқ органлари фаолиятига қулай шароит яратади ва ҳоказо. Бу фикрни кўпроқ синхрон пландаги (замонавий) қисқарувлар учун тадбиқ қилиш мумкин. Аммо сўзлар, қўшимчалар ва сўзшаклларнинг таркиб топишининг шундай механизмлари борки, улар ёрдамида тил бирликларининг қисқарган вариантлари ёки иккиламчи ҳосиласи сифатида тил системасидан мустаҳкам ўрин оладилар. Жумладан, қисқарган форма билан идеал шаклнинг параллель (дублет ҳолида) қўлланилиши (бирга ҳукм суриши) ва сўнгра улардан бири тилдан муқим ўрин эгаллаши мумкин. Мазкур ҳол умуман тил тараққиётига хос бўлиб, у «...тил тараққиётининг ягона шаклидир; у вақтинча бўлса-да икки тил унсурининг бирга ҳукм суриши, сўнгра улардан бирининг танлаб олинишини тақозо қилади» (66, 73), «... бошда ҳар иккала вариант - янги ва эски унсур факультатив вариант сифатида бирга амалда бўлиши мумкин» (127, 73). Бунга туркий тилларда қаған ва хон сўзларининг, дурур ва -дир /-ди каби сўз ва қўшимчаларнинг параллель қўлланиб, охир-оқибат сўнги бирликлар «ғолиб» чиққанлигини мисол қилиб келтириш мумкин.

Ушбу ўринда тилшуносликда кенг тарқалган «ҳар қандай тилнинг бугунги ҳолати унинг ҳозиргача бўлган тараққиёти маҳсули» деган фикрни эсга олиш ўринлидир. Л.В.Шчерба таъкидлаганидек, «авлоддан авлодга ўтиш жараёнида улардан (қисқарган сўзлардан - муалл.) баъзилари эски идеал шаклни сиқиб чиқариб, онгда ўрнашиши мумкин. Шу туфайли тил авлодлардан авлодларга ўтиш чоғида ўзгаради ва бунда унинг идеал шакли ўзгаради деб ўринли таъкидлайдилар» (131, 143).

Туркий тилларда, шу жумладан ўзбек тилида ҳам кўпгина тил бирликлари (мустақил ва ёрдамчи сўзлар, аффикслар) мавжудки, уларни тил тараққиётининг турли даврларида юз берган қисқарувлар маҳсули деб қараш мумкин. Масалан, ҳозирги ўзбек тилидаги чўмич сўзи қадимги туркий тилдаги

чўмғич сўзининг (ўзаги «чўм» - «кўмилмоқ» маъносида, ҳозирги чўмилмоқ феъли таркибида учрайди) қисқарган варианты экани, -м эгалик аффикси «мен» кишилиқ олмошидан келиб чиққани ва ҳоказо. Бу ҳолларда ҳам қисқарган форма талаффузни қулайлаштиришга хизмат қилади, туркий тилларга хос бўлган бундай қисқарувлар мазкур ҳодиса тил тараққиёти билан алоқадор эканлигини кўрсатади, бинобарин, текширишларни диахрон планда олиб боришни тақозо қилади. Туркий тиллардаги бирликларда юз берувчи қисқарувлар кўпроқ диахроник аҳамият касб этади.

Ўзбек тилидаги қисқарувларнинг барча кўринишларини ҳам ушбу категорияга киритиб бўлмайди, албатта. Бугунги кунда асосан русча-байналмилал сўзларни қисқартириб ишлатиш ҳоллари учрайдики, уларни фақат синхрон планда қараш мумкин. Масалан:

авто > автомобиль.

Никас Уэст - Абфил оралигида

Баҳайбат бир авто уриб ўлдирди мени.

(«Ёшлиқ» ж., 1987, 1,6-6).

телиқ > телевизор

Чори-и, телиқни қўй - футбол-ол!

(Э.Аъзамов. Жавоб. -Тошкент: Ёш гвардия. 1987, 2-6.)

Бундай ҳолларда С.И.Гладковнинг таъбири билан айтганда, «сўзнинг бир парчаси унинг ўзини ифодалай бошлайди» (34,16).

Шундай қилиб, қисқарув жараёнини тилдаги тежамлиқнинг махсус усули (тури) сифатида таърифлаш мумкин.

Қисқарув натижасида тил бирликларининг таркибидаги компонентлар тушиб қолади, вужудга келган шакл бошланғич формага структура жиҳатидан мос келмайди, унинг қисқарган муқобилига айланади. Қисқарган шакл бошланғич шаклнинг функциясини тўла бажариши мумкин (тўла эквивалентлик), баъзи ҳолларда у бу функцияни бажара олмайди ва эквивалентлик бузилиши мумкин. Бундай ҳолларда қисқарувга учраган сўзшакл ёки сўзда юз берган структурал ўзгаришлар унинг семантик-стилистик маъносига таъсир ўтказганидан далолат беради.

Ўзбек тилида бундай ҳолларга узоқ давом этган тил тараққиёти махсули сифатида қараш лозим.

2.3. Умумийлик-хусусийлик муносабати

Тежамлилик тамойили ҳамда тил-нутқ дихотомияси бирликларининг структур қисқаруви масаласи диалектиканинг умумийлик ва алоҳидалик категориялари билан алоқадор. Зеро, табиатда ва жамиятда мавжуд ҳамда юз берувчи борлик шакллари, воқеа-ҳодисалар умумий ва барқарор қонуниятнинг зоҳир бўлиши (зухурот)дир, табиат ва жамиятнинг объектив қонуниятлари эса такрорланиб турувчи ҳамда турли кўринишларда намоён бўлувчи ҳодисаларнинг жамидир, ҳолос.

Тил ўз моҳият эътибори билан умумийликдир, бу унинг система эканлигидан келиб чиқади, чунки «тилга жумладан, ташкилий жиҳатдан иерархия принципи ҳосдир, бинобарин, унинг куйи даражадаги бирликлари юқори даражадаги бирликларнинг таркибий қисмлари сифатида мавжуд бўлиши юқори даражанинг куйи даража бирликларининг оддий, механик йиғиндиси сифатида намоён бўлиши эмас, балки у ўзидан олдингидан бирмунча янги хусусиятлари билан фарқ қилади.»(88, 116). Худди шу каби тилнинг тараққиёти ва амал қилинишида кўмаклашувчи умумий қонуниятлар ҳам турли тил даражаларида у ёки бу кўринишда намоён бўлади, дейиш мумкин, яъни тизим (тил)нинг умумий қонуниятларининг зухуроти (алоҳида ҳоллари) унинг турли компонентларида акс этиши зарур. Тежамлилик тамойили тилнинг умумий, универсал қонуниятларидан бири бўлиб, қисқарув ҳодисаси унинг алоҳида ҳолларидан бири сифатида намоён бўлади: «ҳар қандай қонуниятлар тизими, ҳатто системалар системаси ҳам хусусий ва конкрет ҳодисалардан ҳосил бўлади ва жамланади» (8, 9).

Бундан олдинги бўлимларда таъкидланганидек, тежамлилик тамойили қисқарув билан бир қаторда аббревиатура, баъзи троп (метонимия, метафора)лар каби тил ҳодисаларини ҳам қамраб олади, бошқача айтганда, уларнинг ҳар бири тил экономиясининг алоҳида ҳолларидан бири бўлиб ҳисобланадилар. Қисқарувининг улардан фарқли ва ўхшаш томонлари бор, албатта. Тежамкорлик тамойили доирасидаги тил ҳодисаларининг энг умумий томони (хусусияти) коммуникация жараёнининг тезлашувига кўмаклашишдир: «Нутқдаги тежамлиликнинг ҳосиласи (тарихий ва замонавий планда) нутқни тезлаштириш (зичлаш)дир» (59, 154-155). Фарқли томонлари эса уларнинг ясалиш усули ҳамда уларнинг

тил факти сифатида намоён бўлишларига кўмаклашувчи шароитларнинг хилма-хиллиги билан характерланади.

Хусусий ҳол, табиийки, у ёки бу даражада умумийликка хос бўлган сифатларни ўзида жамлайди, умумийликни келтириб чиқарувчи сабаб ва факторлар алоҳидаликнинг ҳукм суришига кўмаклашади ва алоҳидаликни вужудга келтирувчи шарт-шароитлар сифатида намоён бўлади.

Бундан тежамлилик тамойили ва унинг алоҳида ҳоллари ўртасида мутлақ муганосиблик мавжуд, деган ҳулоса келиб чиқмайди, албатта. Қисқарувнинг воқе бўлишига кўмаклашувчи шарт-шароитлар экономияни вужудга келтирувчи факторлар билан билвосита алоқадор бўлса-да, улар ўзининг турли ўзига хос томонларига эга. Келгуси бўлимда шу хусусда сўз боради.

2.4. Қисқарувни вужудга келтирувчи шарт-шароитлар

Қисқарув тил (нутқ) ҳодисаси сифатида воқе бўлишида катор шарт-шароитлар муҳим роль ўйнайди, уларни тил (лисоний) ва аксилтил (нолисоний) шарт-шароитларга ажратиш мумкин. Дастлаб лисоний шарт-шароитларни қараб чиқайлик.

2.4.1. Туркий тилларнинг тежамлиликка (қисқарувга) мойиллиги. Н.З.Гаджиеванинг фикрича, туркий тилларнинг фонетик қурилишида бу ҳол «заиф участкалар» деб аталувчи тил фактларининг мавжудлигида намоён бўлади. «Тарихий ўзгаришларга «заиф участкалар» учрайди,- деб ёзади у. - Фонетик қурилиш соҳасида талаффузи ноқулай ундошлар каторлашиши унлиларнинг жарангсизланиши, бир хил миқдор (характердаги)даги унлилар иштирок этувчи бўғинларнинг тўпланиши билан характерли бундай ўринлар доимо бўлиб келган ва бошқ.» (30, 126).

Ўзбек тилининг тарихий фактлари ҳозирги ўзбек тилида юз берувчи баъзи фонетик ҳодисалар олиманинг ушбу фикрини тасдиқлайди. Жумладан, мазкур фикрлар мажмуасининг сўнггисига тўхталадиган бўлсак, А.Н.Кононовнинг кўрсатишича, ўзакка ундош товуш билан бошланувчи бошқа ўзак ёки аффикс қўшилаётганда... тил ассимиляция йўли билан сўзнинг тўлақонли структурасини яратишга интилади. Бунда кўпроқ р, л ундошлари ассимиляция қиладилар ва қилинадилар:

р+г>рр: кергак >керак

р +л>лл>л: бирлан>билан... (55, 44)

Бундан ташқари, Н.З.Гаджиева аксарият тилларга хос бўлган сўзнинг охириги қисми заифлашувини ҳам ушбу гуруҳга киргизади (30, 126). Мазкур қонуният охириги жарангли ундошнинг жарангсизланиши, охириги унлининг редукцияси ва уларнинг тушиб қолиши, сўзнинг охириги бўғинидаги унлиларнинг торайиши, сўз охиридаги бўғинларнинг тушиб қолиши каби ҳодисаларни қамраб олади (105, 217).

Туркий (ўзбек) тилларининг морфологик қурилишида қисқарувга мойиллик, Н.А.Баскақовнинг фикрича, уларда «нуль форма» деб аталган грамматик кўрсаткичларнинг (бош келишик - дарахт, машина), иккинчи шахсдаги феълнинг буйруқ-истак майлининг нуль кўрсаткичли формалари (масалан, ол, бер каби ва бошқалар) мавжудлигида кўринади (13, 97). Шунингдек, тўлиқсиз гап, эллипсис каби синтактик конструкцияларда ҳам ўзбек тилининг синтактик қурилишидаги қисқарувга мойиллик сезилади.

Албатта, тил қарқасининг ҳар бир ярусида қисқарувга мойиллик тенденцияларини учратиш мумкин ва ишчимизнинг келгуси қисмларида бу хусусда озми-кўпми маълумот беришга ҳаракат қиламиз.

2.4.2. Тил бирликларининг қўлланиш частоталилиги. Частотавийлик - тил бирликларининг «нутқда кўп қўлланиши, уларнинг нутқда кенг ёйилганлиги»дир (12, 513).

Е.А.Земскаянинг фикрича, «тез ирод этилаётган нутқ оқимида структурал емирилишга юқори частотали ва кўп ҳаётий вазиятларда қўлланувчи сўзлар дучор бўлади» (47, 206), чунки «у ёки бу нарса нутқда ҳадеб эслатилаверса ва у хотира фаолиятига қўшимча қийинчилик туғдирса, унга қисқароқ ном бериш мақсадга мувофиқ бўлади» (72, 534).

Частотавийлиги юқори тил бирликлари, одатда, тил эгаларининг аксарияти учун тушунарли ва ишлагиш учун нисбатан қулай сўз ва сўзшакллардир. Шу сабабли юқори частотали сўзларнинг қисқаришидан «сўзловчи ҳам, тингловчи ҳам зарар кўрмайди» (47, 206). Юқори частотали сўз ва формаларни кўп ҳолларда равишлар, олмошлар, сифатлар, сонлар, шунингдек, от, айниқса антропонимлар ташкил этади.

Частотавийлиги юқори сўзларга тадрижий нуқтан назардан ёндашганда улар айнан ўша частотавийлик туфайли нисбатан содда тузилишга эга бўлганликларини сезиш қийин эмас: «айнан қўлланиш частотаси юқорилиги сўз структураси ва

маъносидаги турли ўзгаришлар сабабидир» (108,13). Бу фикрни аксинча (ёки аналогия бўйича) талқин қилиш ҳам мумкин. нисбатан содда структурага эга бўлмаган, тил бирликларининг оғзаки нутқда ишлатиш частотавийлиги юқори бўлиши кийин.

И.А.Киссен ўзининг «Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка» (-Тошкент: Ўқитувчи, 1972) номли луғатида 101044 сўздан иборат матнларни таҳлил қилиб, ўзбек тилида энг кўп ишлатилувчи лексемаларнинг сони 1227 га эканлигини аниқлади (51, 6). Улардан баъзилари қисқарувга учраган сўз ва лексемалардир. Масалан: *бўпти* лексемасининг частотавийлиги 537 га тенг. У тадрижан олганда *бўлибди* формасининг қисқарган вариантыдир. оғзаки нутқда кенг қўлланиш уни бирмунча содда кўринишдан олишга ундаган.

Бирим лексемасининг частотавийлиги 538 га тенг, у бир ҳам бирикмасининг қисқарган вариантыдир. Н.Авазбоевнинг фикрича, «кўпроқ қўлланивчи бўгинлар содда тузилишга эга бўлади» (51, 21). Ушбу фикрни сўзларга ҳам қўллаш мумкин, яъни частотавийлиги юқори сўзда соддалашиш жараёни юз бериши табиийдир. Частотавийлик туфайли сўз бирикмасидан қўшма сўз ҳосил бўлиши ҳам мумкин. Жумладан, В.Г.Егоров йўлбошчи. белбоғ типидagi қўшма сўзларнинг ҳосил бўлишини частотавийлик туфайли тил тараққиётининг кейинги даврларида вужудга келган, деган фикрни олға суради (44, 103-104).

2.4.2. Тил жамоаси. У ёки бу тил ҳодисасини тадқиқ этишда тил жамоаси (Speech community) каби муҳим факторни четда қолдириб ўтиб бўлмайди: тил структурасининг қўйирига назарий муаммоларини тил жамоаси хусусидаги масалани ҳисобга олмасдан ечиб бўлмайди... тилдаги ўзгаришларни тил системасининг ички муносабатлари билангина тушунтириб бўлмайди. Тилдаги ўзгаришлар механизми асосида уларнинг ҳар иккисининг (тил жамоаси ва системанинг ички муносабатларининг - муаллиф.) системали равишда ўзаро таъсири ёқди (119,199).

Тилнинг ижтимоий ҳодиса сифатидаги коммуникатив функцияси энг аввало тил жамоасида воқе бўлади, тилда юз берувчи ўзгаришларнинг у ёки бу даражада тил жамоаси билан алоқадор эканлиги ҳам шундадир. Бу хусусда америкалик структуралист-лингвист Л.Блумфилд куйидагича мутоҳаза юритади: Тил коллективи деганда тил ёрдамида ўзаро муносабатга киришувчи кишилар гуруҳи тушунилади. Ҳисол

фаолиятининг олий формаси, яъни унинг ўзигагина хос бўлган фаолият алоҳида кишиларнинг яқиндан бўлган муносабатидан ҳосил бўлади ва бу ҳамкорлик тил воситасидагина амалга оширилади; шундай қилиб тил жамоаси - ижтимоий гуруҳларининг ичида энг кўзга кўринарлисидир (17, 57).

«Тил жамоаси» тушунчаси кенг ва тор маънода қўлланилади. Кенг маънода бир тилда сўзлашувчи минглаб (миллионлаб) кишилар ва бу тилни ўзлаштириб олганларни, тор маънода эса бир тилли кишилар гуруҳини, кўпинча аҳоли пунктларини (кишлоқ, овуллар) ва бир тилли меҳнат жамоаларини тушуниш мумкин.

Ҳар иккала ҳолда ҳам тил жамоаси аъзолари (тил эгалари) «... нарсалар ва ҳодисалар тўғрисида умумий тасаввурга, бир хил ижтимоий ва лисоний нормага, умумий коммуникатив реакцияга эга бўлади» (33, 5). Ушбу ҳол тилдаги ўзгаришларнинг зарур шарт-шароитларидан биридир, деса бўлади. Қисқарув ҳодисаси ҳам ана шу заминда вужудга келади. Тил жамоасида кенг қўлланивчи сўз ёки сўз бирикмасини қисқартириб қўллаш тил жамоаси аъзоларининг коммуникатив эҳтиёжларидан бири сифатида намоён бўлади, деб ҳисоблаш мумкин.

Қисқарув ва умуман тил системасида юз берувчи ўзгаришларни дастлаб тор маънодаги тил коллективиди вужудга келади. Чунки минглаб (миллионлаб) кишилар орасида бир вақтнинг ўзида янги (қисқарган) сўз ва формалар бирдан тарқалиши эҳтимоли жуда кам (Расмий-ҳукумат доираларига хос бўлган сўз, атама, аббревиатуралардан ташқари).

Тор маънодаги тил жамоалари орасида энг муҳимлари кишиларнинг иш (ўқиш) жойларига кўра бирикувлари (жамоалар) ва оиладир. Шу туфайли қисқарувлар дастлаб ана шу тил коллективларида вужудга келади ва кейинчалик кенг тарқалади. Масалан, жумҳуриятимизнинг кишлоқ жойларида кишлоқ хўжалиги бригадалари аъзолари бригадир ва бригада сўзларини бирдек «биргат» шаклида қўллайдилар.

Тўрт ойдан кейин ўрнингга шу бола биргат бўлади.

(«Шарқ юлдузи» ж., 1986, №3, 65-бет)

Милиционер, милиция сўзлари ҳам оғзаки-сўзлашув нутқида ўзининг милиса шаклига эга.

Шунингдек, талабалар орасида рус тилидан кирган «зачетная книжка»ни «зачетка», «военная подготовка» фанини «военка» дейиш раем. (Албатта, мазкур турдаги қисқарувлар бир тил

материалини иккинчи тилга ноўрин кўчириш туфайли юз бериши сабаб нутқий маданиятга ёт деб ҳисобланиши лозим).

Бундан ташқари, бир пайтлар илмий жамоаларда, заводлар ва фабрикаларда, бошқа ишлаб чиқариш жамоларида у ёки бу атамани қисқартириб ишлатиш ҳоллари учрар эди: путёвка - путевой лист, пятиминутка, комиссиянка, спецовка ва бошқ.

Оилада кўпинча ёш болаларнинг исмини қисқартириш (эркалаш, кичрайтириш маъносини бериш учун) ҳоллари учрайди. Айтайлик, Гулбаҳор, Гулчеҳра, Гулнора ва бошқа «Гул» билан бошланувчи икки компонентли исмларни Гул(и) тарзида қисқартириш ҳозир ўзбек оилаларида кенг расм бўлган. Гоҳида бир оила фарзандлари ўртасида яқинликни (ака-ука, опа-сингилликни) англатиш учун катта ёшши кишиларнинг исмини ҳам қисқартириб ишлатиш мумкин: Жу<Мавжуда.

Унисиям майли-ку, икки ҳафта олдин Жу уйга йиғлаб келди. («Шарқ юлдузи», 1987, №3, 68-бет)

Таъкидлаш керакки, тил жамоасида муомалада бўлган у ёки бу қисқарган сўз аввало индивидуал аҳамият касб этади, яъни бирор шахс томонидан таомилга киритилади ва «... индивидуал ўзгаришлар сўнгра муомалага киритилади ҳамда ижтимоий онг ҳодисалари, тилнинг объектив фактларига айланади» (66, 67), ва умуман, «тилдан фойдаланишнинг индивидуал хусусияти ва тилнинг коллектив моҳияти бош ички стимул (ўзгаришлар фактори)ни ўзида акс эттирувчи қарама-қаршиликларни юзага келтиради» (126, 4).

Юқорида баён этилганлардан хулоса қилиш мумкинки, қисқарувлар аввало алоҳида олинган шахсларда, сўнгра тор маънодаги тил коллективларида вужудга келади ва кейинчалик (баъзи ҳолларда) кенг маънодаги тил жамоаларида ёйилади.

2.4.3. Сўзловчи - тингловчи муносабати. Оғзаки-сўзлашув нутқи (алоқа системаси)нинг характерли хусусиятларидан бири сўзловчи (адресант) ва тингловчи (адресат) мавжудлигидир. Коммуникатив жараёнинг доимий компонентлари бўлмиш сўзловчи ва тингловчининг ўзаро нутқий фаолиятини тил ҳодисалари юз берувчи муҳитдир, деб ҳисоблаш мумкин.

«Муҳитнинг тилга таъсири характерн... тил муҳитидаги икки фаол факторларнинг, яъни «С» (сўзловчи) ва «Т» (тингловчи) факторларининг қарама-қарши йўналишга эга эканлиги билан белгиланади. Агар улардан биринчиси иложи борича тежаб ахборот беришдан манфаатдор бўлса, иккинчиси нмкон борича «ёйик» ахборот олгиси келади» (124, 73).

Сўзловчи ва тингловчининг коммуникатив эҳтиёжларидаги бундай қарама-қаршилиқни бартараф этиш учун ҳар иккала томон учун мақбул йўл танланади: сўзловчи ва тингловчи тил системасининг функцияси, структураси ва субстанциясининг уйғунлашувига кўмаклашмайдиган тил воситаларини ташлаб юборадилар (81, 123). Е.А.Земскаянинг фикрича, бу ўринда муносиблик қўйидагича сақланиши мумкин: сўзловчи барча сўзларни қисқартиришга интилади, аммо тингловчи фақат кўп қўлланувчи сўзларнигина қисқартиришга унга имкон беради (47, 208).

Ҳақиқатан ҳам частотавийлиги юқори сўзлар, шунингдек, клише ва штамплар у ўз хусусиятига кўра тил эгаларининг аксариятига яхши таниш маъно ташийдилар ва нутқ оқидамида кўп тақдорланадилар, бинобарин, ҳар қандай нутқ турида бўлганидек, сўзловчи-тингловчи муносабатларида ҳам мазкур тил бирликларининг қисқарувга учраши кузатилади.

Қўйидаги мисолларга эътибор қилайлик:

1. жа<жуда

Жа арзон-ку, қимматроғи керак!

(«Шарқ юлдузи», 1987, №8, 18-бет)

2. моро бўлсин<муборак бўлсин

Моро бўлсин энди омадинг келгани!

(«Ёшлик» ж., 1986, №9, 7-бет).

3. обориб-опкелди<олиб бориб - олиб келди.

Оёғимга чипқон чикувди, ўн кун обориб-опкелди.

(«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газ., 1987, №3)

Мазкур мисолларда сўзлашув штамплари қисқариб кетмоқда. Штамплар шундай тил бирликларидирки, улар «у ёки бу сабабга кўра сўзловчи учун ўзининг дастлабки ахборот ташвиш хусусиятини йўқотган, тингловчи учун ҳам маъно аниқлашмайди деган бўлиб қолган» (111, 57).

Таъкидланган маълумотнинг камлиги, табиийки, тил бирлиги структурасида ўз ифодасини топади, яъни шакл мазмунга мос равишда қисқаради. Америкалик тадқиқотчи Л.Блумфилднинг фикрича, «бундай қисқарган формалар қўлини тилларда учрайди; уларнинг нормал нутққа муносабати аниқ эмас, аммо шуниси маълумки, улар қандайдир, тилга алоқаси йўқ (sub linguistik) коммуникация туридир, бу ҳолда одатдаги тил бирлиги маъноси ҳеч қандай роль ўйнамайди» (17, 152).

Хозирги ўзбек тилида «Кеп қолинг!», «Бир тин!» (<тийин) каби штампларда ва ҳатто саломлашувда («Ваалайкум ассалом» ўрнига «Ваалайкум...» ёки «ваас...» дейиш) ўз аксини топган. Мазкур ҳодиса сўзловчи-тингловчи муносабатида кенг ўрин тутди.

2.4.5. Сўзлашиш темпи ва экспрессивлик. Тил бирликлари оғзаки (ва ёзма) нутқда индивид орқали реализация қилинар экан, уларда юз берувчи структурал-смантик ўзгаришларни, шухбасиз, кўп томондан сўзловчининг нутқий фаолияти кўрсаткичлари (нутқ тезлиги, тембри, тони ва талаффузи) билан боғлиқ бўлади, деб ҳисоблаш мумкин.

Сўзловчи нутқи темпи унинг нутқ сўзланаётган пайтдаги рухий-эмоционал ҳолати (у ижобий ёки салбий бўлиши мумкин) қай аҳволда эканлигига мос равишда тезлашиши ёки секинлашиши мумкин, шунингдек, бундай ҳолларда нутқнинг узук-юлук, бўлиниб-бўлиниб чиқиши, жумла ёки сўзларнинг сўнгги қисмлари «ямлаб» юборилиши кузатилади.

В.А.Никонов ва В.А.Поповларнинг гувоҳлик беришича, сўзловчи эҳтиросга берилган пайтда унинг нутқида паузалар узунлиги 15-20 фоизга, унлилар узунлиги 5-15 фоизга қисқаради (85.11-16), нутқни тезлаштиришнинг бошқа бир натижаси қатор товушларнинг, бўғин ва гап бўлақларининг тушиб қолишидир (85, 151).

Шошилаётган ёки ҳаяжонланган кишининг «Саломалайкум»ни «Со:малайкъм», «Со:макум» тарзида талаффуз этиши, «Қаёққа кетаяпсан?», «Йўл бўлсин?», «Қайт орқанга!» типдаги штамп бирикмаларни «Қа:қа кетгпсан?», «Йу: вўсьн?», «Қаът орқънга» қабилда талаффуз этиши табиий бир ҳол. Бундай сўз ва гаплар, мисоллардан кўриниб турибдики, кўпроқ хитоб, буйрук, мурожаат формасидаги бирикмалардир.

Нутқ темпи ошган пайтда асосан тор унлилар, интервокал ҳолатдаги ундошлар (ёки унли билан ёндош ундошлар), сўзнинг сўнгги бўғин ва товушлари тушиб қолиши мумкин:

1. насийа>нэсйэ, болалар >бэллэр, муомала>мэмлэ (152,44-46)

2. Со:уқ<со[в] уқ; си:ир<сигир каби

Таъкидлаш лозимки, унли ва ундош товушларнинг эмоционал нутқда сақланиш даражаси бир хил эмас; нутқ

тезлашганда ундошлар унлиларга қараганда яхшироқ сақланади (21, 150)

Сўзловчининг рухий-эмоционал ҳолатига мос равишда нутқ темпи ошганда тилнинг синтактик ярусида рўй берувчи ўзгаришлардан бири - гапнинг охири бўлақларини тушириб қолдиришни Р.К.Қўнгуоров тилнинг тасвирий воситаларидан бири, деб ҳисоблай-ди ва уни «жим қолиш усули» деб атайди ҳамда эллипсиснинг бир кўриниши сифатида таърифлайди (163, 124-125).

Ҳақиқатан ҳам кучли хаяжонланган (қувонган, кўрқувга тушган, ғамга чўккан) кишининг руҳиятини, нутқий фаолиятини бериш талаби туфайли мазкур ҳодиса бадиий асарларда тасвирий восита сифатида қўлланади.

2.5. Қисқарган бирликларнинг структурал типлари

Қисқарув ҳодисасига тил бирликларида юз берувчи структурал ўзгаришлар манбаи сифатида таъриф бериш мумкин, унга шундай нуқтан назардан ёндашганда қисқарувларнинг структурал типларини таърифлаб бериш лозим бўлади.

Қисқарув туфайли вужудга келган янги (у фақат шаклан янги бўлиши мумкин) тил бирлигининг идеал шакл (праформа)нинг қайси (бошланғич, ўртадаги, сўнгги) қисмлари тушиб қолганлигига қараб структуравий жиҳатдан бир неча гуруҳга ажратиш мумкин.

2.5.1. Финал қисқарувлар - идеал шаклнинг бошланғич қисмлари тушиб қолиши натижасида ҳосил бўлади. Ўзбек тилида қисқарувга учраган тил бирлиги (сўз)нинг бошланғич қисм (товуш)лари тушиб қолиши асосан диахронияда ва шева материалларида, баъзан оғзаки-сўзлашув нутқида учрайди.

Ўзбек тилида анлаутда (сўз бошида) асосан й, ҳ, в товушлари тушиб қолади (151, 39-40). Масалан: Шаҳрисабз шевасида йигит - ьгът, йилки - ьлкъ, йиринг - ьрън, (39, 50); Қурама шевасида исэп<ҳисоб, укум<хукум (96, 274). А.Нурмонов қатор тадқиқотчиларнинг фикрига таяниб, ўзбек тилидаги ҳ товуши протетик товуш деб ҳулоса чиқаради (151, 36), қадимги туркий тилда ва эски ўзбек тилида ҳозирда ҳ товуши билан бошланувчи сўзлар унли билан бошланувчи сўзлар эдилар. Ҳозирги пайтда сўз бошида редукцияланувчи ҳ товуши асосан араб-форс тилидан ўзлашган сўзларда учрайди ва бу ҳолни туркий тилларга табиатан хос бўлган қонуният:

сўзнинг дастлабки бўгини очик бўлишига уриниш тенденциясн деб қараш мумкин; А.Нурмоновнинг кўрсатишича, ҳозирги ўзбек тилидаги «бўлишди» ва «улашди» сўзлари шу туфайли тарихан бир сўздан келиб чиққан (151, 29), яъни бўлиш <вўлиш<[в]улаш.

Ҳозирги ўбек исмлари орасида Берди, Келди каби соф феъллардан ясалган антропонимлар учрайди. Аслида улар бирламчи форма бўлмиш Худой-, Тангри-, Оллоберди, Хўжа-, Омонкелди каби исмларнинг редукцияланган шаклидир. Шейрий нугда ҳам вазн ва қофия талабига кўра анлаутдаги товуш тушиб қолдирилиши мумкин:

Скандар< Искандар.

Тилшуносликда анлаут товушларнинг тушиб қолиши аферезис термини билан ҳам юритилади (12, 60).

2.5.2. Контрактуралар - идеал шаклнинг ўрталигидаги қисмлари тушиб қолиши туфайли ҳосил бўлувчи қисқарувлардир. В.В.Борисовнинг таъкидлашича, тажрибалар шуни кўрсатадики, объект (бизнинг мисолимизда сўз) хусусида тасаввур ҳосил қилишда асосий ахборотни контурлар, яъни бизнинг мисолимизда сўзнинг бошланғич ва сўнгги қисмлари ташийди (22, 50), яъни сўзнинг маъно ташувчи қисмларининг сақланиб қолиши (бошланғич ва охири қисмлар) унинг ўртадаги қисмлари тушиб қолишини компенциялайди. Шу сабабли бўлса керак, кўпгина тилларда, жумладан ўзбек тилида қисқарувнинг мазкур тури кенг тарқалган. Масалан:

кеп<ке[ли]п.

Жим, кеп қолди!

(«Ёшлик» ж., 1989, №10, 31-6.)

қонг<қо[ли]нг

Кавушимни кийиб кета қонг,

Товушимга тўйиб кета қонг («Ёшлик» ж., 1986, №12, 79-

6.)

тин<ги [йи]н

Бошлақ ўз куйини сотмай бир тинга,

Совға қилди Бенжамин Бриттенга.

(«Ёшлик», 1986, №10, 58-бет)

2.5.3 Инициал қисқарувлар тинч birlikларининг сўнгги қисмлари тушиб қолиши натижасида вуждга келади. Бу ҳодиса Б.А.Серебренников таъбири билан айтганда, тилшуносликда

«сўзнинг охириги қисми ўзгариши» номи билан маълум. Олим бу ҳодисанинг сабабини баъзи сўзларнинг нутқда кўп-қўллаб кўлланиши ва шунга алоқадор ўлароқ тилнинг физиологик энергияни тежашга интилиши, деб изоҳлайди (105, 217).

Ўзбек тилида бу типдаги қисқарувлар кенг тарқалган ва ўз ва ўзлашган қатламга оид сўз ва бирикмаларда бирдек учрайди.

Масалан: моро<муборак.

Моро бўлсин энди омадинг келгани («Ёшлик» ж., 1986, №9, 7-бет)

контур<контрреволюционер

Оғалик эшикдан кирар экан:

- Ассалому алайкум, контурлар! - деди.

(«Шарқ юлдузи» ж., 1987, №9, 36-б).

2.5.4. Шаклий турлари. Қисқарган тил бирлигининг идеал шаклдан қанча қисми ажралгани (тушиб қолгани)га қараб қисқарувларни минимал (энг оз ҳажмдаги бўлак тушиб қолган) ва максимал (энг кўп ҳажмдаги бўлак тушиб қолган) гуруҳларга ажратиш мумкин.

Минимал қисқарувларга идеал шаклдан бирор товуш ёки бўғин ажралганидан сўнг ҳосил бўлган иккиламчи тил бирликларини киритиш мумкин. Масалан:

амак<амак[и]

Бекор қипсиз-да, амак!

(«Ёшлик» ж., 1987, №1, 19-бет).

ке<ке[л]

Бери ке дейман!..

(Э.Аъзамов. Жавоб. Тошкент: Ёш гвардия, 1986, 207-б.)

сопсизми<со[ли]псизми

Сиз раисга ўхшаб кўша-кўша ҳовли сопсизми, ярақлатиб мошин минибсизми?

(«Ёшлик» ж., 1986, №12, 33-б.)

Максимал қисқарувлар идеал шаклдаи бирдан знёд бўғинлар ҳамда компонентлар тушиб қолиши натижасида вужудга келади ва улар кўп бўғинли сўзлар ва кўшма сўзларда кўпроқ юз беради. Масалан: обер<олиб бер

Атлас куйлак обермасанг ёрим демасман

(Фольклордан)

видео< видеомагнитофон

Фарҳодлар видеога мўлтираб ўсар,

Ширинлар бир-бирин сочини кесар.
(«Ёшлик» ж., 1987, №1, 15-бет).

Максимал қисқарувлар айниқса икки компонентли антропонимларда (киши исмларида) кўпроқ учрайди. А.Ғофурознинг «Исм ва тарих. Араблар, форслар, тожиклар ва туркийларнинг исмлари ҳақида. Луғат» деб номланган тадқиқотида, бизнинг ҳисобларимизга кўра 51 та максимал қисқарувга учраган антропонимлар келтирилган (32, 116-221). Хarakterли мисоллар: Лазиз<Абдулазиз, Лутфи<Лутфиддин, Лутфиниса, Маниёз<Муҳаммадниёз ва бошқалар (32, 160-162).

Айтиш мумкинки, қисқарув ҳодисасининг структурал типлари тил эволюцияси ва нутқ жараёнида тил бирликларининг қай даражада ўзгаришига учраганига боғлиқ. Қисқарувнинг бирор тури қарор топиши учун тегишли шарт-шароитлар зарур:

- тил бирлиги (сўз, қўшма сўз, сўз бирикмаси ва ш.к.) морфологик таркиби жиҳатидан кўп бўғинли (бир бўғиндан зиёд) бўлиши лозим; бир бўғиндан иборат сўз ва морфемаларда минимал қисқарувлар уларнинг таркибидаги бирор товуш (аксарият ҳолларда ундош товуш)нинг тушиб қолиши натижасида юз беради. Масалан: ке[л]> ке, у[л]>у, шу[л]>шу.
- Финал қисқарувлар сўз бошидаги протетик товушлар тушиб қолиши натижасида юз беради, сўз гўё аввалбошдаги (протетик товушсиз) формасига қайтади;
- Инициал қисқарувлар сўз ёки форма охиридаги CV ёки VC типдаги бўғин қўп (икки) компонентли сўзнинг сўнги компоненти тушиб қолганидагина юз беради;
- Контрактуралар сўз ўртасидаги интервокал ундош топиши ва шу билан боғлиқ бўлган ҳодисалар туфайли вужудга келади.

2.6. Қисқарув ҳодисасининг нутқ услубларига муносабати

Ҳар қандай тил бирлиги ёки тил ҳодисаси воқе бўлиш ва ҳукм суришига кўра у ёки бу нутқ услуби билан бевосита алоқадордир. Шу каби уларнинг маълум бир нутқ услубида вужудга келиб, кейинчалик бошқа бир нутқ услубидан ўрин олиши ҳам қонуний жараёндир. Нутқ услублари янги тил воситаларининг пайдо бўлиши ва қарор топиши учун база ва қулай асосдир. Ҳар бир функционал нутқ услуби- у ёки бу тил

воситаларнинг таркиб топиши ва тўпланишидир (121, 116), чунки «бир услуб ортиқча формалардан фойдаланса, бошқаси тежамкор формалардан фойдаланиши афзал кўради.»(103, 13)

Масалала ана шундай нуқтаи назардан ёндашганда қисқарув ҳодисасини энг аввало оғзаки-сўзлашув нутқиға хос ҳодиса, деб таърифлаш мумкин ва умуман, Л.В. Шчерба таъбири билан айтганда «... тилдаги ҳама ўзгаришлар...оғзаки сўзлашув ўчоғида тўпланади ва қуюлади.»(132,116), яъни қисқарув ҳодисаси асосан оғзаки- сўзлашув нутқи материали сифатида вужудга келади ва кейинчалик эҳтиёғга қараб бошқа нутқ услубларга ёйилади.

Илгари сурилган ушбу фикрларни изоҳлаш мақсадида қатор тадқиқотчиларнинг фикрларига мурожат қилайлик:

З.С. Санджи-горяева: «оғзаки- сўзлашув нутқи ҳар хил қисқарган формаларнинг ҳосил бўлиши ва ҳукм суриши учун зарур бўлган асосий муҳит бўлиб ҳисобланади. Эркин, кенг алоқа боғлашга хизмат қилувчи мазкур услуб экономиянинг самарали услубларилан бўлган қисқарувга табиий равишда интилади» (102, 243).

А.Г. Ликов: «нутқда- бу ҳаётин, яратувчан жараёнда коммуникация мақсадларига биноан, кучларни асраш, ҳис туйғуни ифодалаш учун ва бошқа сабабларга кўра умум томонидан қабул қилинган стандартлардан ҳоҳлаган тарзда чекиниш (шу жумладан, сўзнинг қисмларини ташлаб юбо риш) мумкин бўлади.» (69,9)

Л.В. Златоустова: оғзаки-сўзлашув нутқида урғу тушмайди. Унлиларнинг узунлиги қисқариши, шунингдек, уларнинг тембрлари характеристикаси ўзгариши, интенсивлигининг бўшашуви кузатилади. Нутқ оқимида эса баъзи бўғинларнинг тушиб қолиши ва унлиларнинг талаффуз этилмаслиги мумкин.(48,5)

Л.С. Гоксадзе: ... оғзаки-сўзлашув нутқининг темпи жуда юқори, бу услубда тез-тез қисқарган формалар ишлатилади.(35,4)

Юқорида келтирилган фикрлардан кўриниб турибдики, тадқиқотчилар қисқарув ҳодисасини айнан оғзаки- сўзлашув нутқининг характерли хусусиятларига олиб бориб боғлайдилар ҳамда мазкур нутқ услубинг эркин (порасмий) фикр алмашинуви воситаси эканлиги, унда экспрессия, сўзловчининг ҳис-туйғуларини изҳор этиш имконияти кўпроқ мавжуд

эканлигини ва оғзаки нутқ ирол этилаётган пайтда нутқ мароми юқори бўлишини таъкидлайдилар.

Аслини олганда, санаб ўтилган сифатлар оғзаки-сўзлашув нутқининг бошқа кўп ҳодисалари қатори қисқароувга ҳам замин тайёрловчи шарт-шароитларининг бир қисми, холос. М.В.Пановнинг изоҳлашига кўра «оғзаки- сўзлашув нутқи эҳтиёткор ва инжиқ». У нутқий алоқанинг алоҳида шароитларидагина ҳосил бўлади. Унга учта шароит зарур. Биринчидан, нутқий атоқа махсус тайёргарлик кўрилмаган ҳолда амалга оширилиши зарур. Аввал ўйлаб, сўнгра сўзласалар, бундан ташқари махсус нутқ матнини тушунсалар ва уни ўқиб берсалар (ёзиб олсалар) бу ҳолда оғзаки- сўзлашув нутқи тўғрисида сўзлаш қийин. Иккинчидан, нутқий муносабат бевосита сўзловчи ва тингловчи ўртасида амалга оширилиши лозим. Учинчидан, суҳбатдошлар орасида норасмий: дўстларча, ўртоқларча ва яхши танишларнинг қалин муносабатлари мавжуд бўлиши керак. Булар оғзаки-сўзлашув нутқи амалда бўлишининг энг муҳим талабидир (87, 219).

Юқорида келтирилган фикрларнинг мажмуидан шу нарса маълум бўладики, сўзлашув нутқи кўплаб лингвистик ва экстралингвистик факторлар таъсирида шаклланивчи нутқ стили(нутқий система) бўлиб, унда адабий тил нормаларидаги чекиниш, жумладан, тил бирликларидан баъзиларини қисқартириб қўллаш учун шарт-шароитлар ҳамда эҳтиёж мавжуд. «Сўзлашув нутқи,- деб ёзади Б. Ўринбоев,- одатда сўз ва сўз бирикмаларининг товуш составини: қисқартиришга, нутқ органларининг ишини максимал даражада енгиллаштиришга интилади» (160,133).

Ўзбек сўзлашув нутқи лексикасини махсус текширган М.Турсунпўлатов ўзининг «Ўзбек сўзлашув нутқи лексикаси» (рус тилида) монографиясида умумистеъмолдаги бир қатор сўзлар ва сўз формаларининг сўзлашув нутқида қисқартириб ишлатилишига қуйидаги мисолларни келтиради:

Сўзлашув нутқи	Ад-орф. форма	бет
ташамок	ташламок	4
куфламок	кулфламок	4
қилганмас	қилган эмас	40
кўрганмас	кўрган эмас	40
борганмас	борган эмас	40

ёзганмас	ёзган эмас	40
ёзганкан	ёзган экан	40
уйийнага	уйинларга	41

Бошқа қатор олимлар ҳам ўз асарларида сўзлашув нуткига хос турли аффикс, сўз ва формаларни кўрсатиб ўтадилар. Жумладан, -ла< -лар, -а< -га (62, 25, 37); харна< хар нима, < оборди< олиб борди, юардинг < юар эдинг, обкет< олиб кет, оборди< олиб борди, қайтайин< қандай қилтайин(160, 133); эштиб<эшитиб, икта< иккита, ҳукматимиз< ҳукуматимиз, бринчи< биринчи (153, 47).

Булар, албатта, ҳозирги ўзбек сўзлашув нуткидаги мавжуд қисқарган сўзларнинг бир қисми, ҳолос.

Сўзлашув нуткининг яна бир хусусиятларидан бири шуки, «у ўзининг юксак автоматизми билан ажралиб туради: лукмага лукма билан, гапга гап билан жавоб берамиз, чунки тил воситаларининг онгли танлаш, уларга услубий ишлов беришга вақт йўқ» (87, 220). Бу ҳолат кишилар ўртасидаги оғзаки сўзлашув нутқи формаларидан бири бўлган диалогик нутқда яққол намоён бўлади ва «фикрни ихчам ифодалаш мақсадида зарур бўлмаган гап бўлақларини ёки сўз қисмларини тушқуриб қолдириш» жонли сўзлашувга хосдир (158, 18).

Мисолар: қарашиб юборайлик> қарашворайлик

- Яхшиси, сенга қарашворайлик,- деди Юра.

(«Ёшлик» ж. 1986, № 12, 50-6).

оборасан< олиб борасан

- Оборасан-а? дедим Чорининг этигини ҳафсалга билан артарканман.

- («Шарқ юлдузи»1989, № 3, 79-6).

Агар оғзаки сўзлашув нуткининг энг қадимий нутқ услуби эканлиги ҳамда қисқарувнинг асосан сўзлашув нутқи маҳсули сифатида неча юз йиллардан бўён бошқа нутқ стиллари ҳамда адабий тилга берган материални тарихий аспектда текширилса, унда кўз олдимизда бошқача манзара намоён бўлади.

Туркий уруғ ва қабилалар тилида сўзларнинг «тўлиқ» формалари билан бир қаторда қисқарган вариантлари ишлатилишини М. Кошғарий ҳам кўрсатиб ўтган. Маълумки, М.Кошғарий ўзининг монументал асарини ёзаётганида туркий қабилаларнинг оғзаки сўзлашув нутқи материалларига таянган эди. Турк ҳоконлигида (Қорахонийлар давлатидаги) мавжуд адабий тилни эса у «ҳоконий тил» деб атайди ва турк, ўғуз,

чигил, тубут каби қабиладарнинг оғзаки сўзлашув нуткидан фарқлайди. (144, 200-201). М.Қошғарийнинг маълумот беришича, XI асрда турли қабиладар тилида умум турк формаларидан ёки «ҳоконий тил» материалларидан қисқариш йўли билан баъзи сўзларнинг иккиламчи (қисқарган) вариантлари пайдо бўлган эди:

Идеал шакл	Қисқарган шакл	Бет
Қоч қар (қўчқор) Кент (шаҳар)	Қоч (ўғузча) Кен (туркча)	311 327
Алмила (олма)	Олма (ўғузча)	150
Чиб кичик, Ингичка новда. Чибиқ. Чивикнинг қисқаргани		
Топқни қисқартириб, топ дейилгани каби (М. Қошғарий изоҳи).		309 (144)

Бизнинг кунларимизда турли тилларда юз бераётган қисқарувларнинг баъзи турлари эса профессионал ва социал жаргонлар билан ҳам боғлиқ ва улар вақт ўтиши билан кенг сўзлашувдан ва ҳатто адабий тилдан ўрин олишлари мумкин. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида рус тилидан кириб келган ва спортчилар профессионализи бўлган футболка (спорт кийими) оммавий равишда қўлланмоқда (асли футбольное платье). Рус тилидан ўзбек сўзлашув нуткига кириб келган бундай сўзларни кўплаб келтириш мумкин: зачетка (студентлар нуткига хос), путевка (ҳайдовчилар нуткига хос), зеленка, валерьянка (шифохона ходимларининг нуткига хос) ва ҳақозо. «Бундай қисқарув- деб ёзади В.Н.Виноградова,- одатда фамильяр- жонли сўзлашув, гоҳида жаргон бўёғига эга бўлади, бу хусусиятни тўлиқ номнинг тўла истемолдан чиққанидан сўнг йўқотадилар» (226, 77).

Таъкидлаш лозимки, сўзларни қисқартириб қўллашга мойиллик сўзловчиларнинг ёши ва маънавий-психологик хусусиятларига ҳам боғлиқ. В. Д. Бондалетов ёшлар орасида сўзларнинг қисқартириб қўллашга ўчликни уларнинг ҳис-ҳаяжонга берилувчанлиги, максимализми, ҳаёт хусусидаги

юз берувчи конкрет ҳолларда, якка ҳолда улардан бир нечтаси бевосита ўз таъсирини ўтказгани ҳолда юз бериши мумкин.

Мазкур факторлар кўпинча индивидни ўраб турган тил муҳити, унинг нутқий- психофизеологик ҳолатини характерлайди, соф лингвистик факторлар эса озчиликни ташкил этадилар.

III БОБ. ҚИСКАРУВНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАБИАТИ

3.1. Кириш қайдлари

Бундан олдинги бобларда умумтил тенденцияларидан бири бўлмиш тежамлилиқ тамойилининг хусусий ҳолларидан бири сифатида қисқарувнинг вужудга келиш шарт-шароитлари, унинг таърифи ва структурал типлари, шунингдек, тежамкорлик тамойилига доир фандаги мавжуд қарашлар хусусида баҳс юритилди.

Бу билан, В.В.Борисов таъбири билан айтганда, тил бирликларининг қисқаришини текширишга бел боғлаган ҳар бир тадқиқотчи олдида турувчи:

- нега (қайси сабабларга кўра ва қандай шароитларда) қисқарган тил бирликлари вужудга келади?

- тил бирликлари қисқаруви қандай (қайси қонуниятларга кўра) юз беради? (22, 24) деган икки саволнинг биринчисига баҳоли қудрат жавоб беришга ҳааракат қилинди.

Экстралингвистик факторларнинг тилдаги ўзгаришларга муносабати (таъсири) мураккаб муаммо бўлиб, уни ҳар томонлама ёритиб бериш лингвистика фанининг долзарб вазифаларидан биридир. Аммо ҳозирдаёқ шуниси маълумки, экстралингвистик факторлар қанчалик қудратли бўлмасин, улар тил структурасида юз берувчи ўзгаришларга замин ҳозирлайдилар, ҳолос. Тилдаги ўзгаришлар эса мавжуд фонетик, морфологик, синтактик қонуниятлар, тил ярусларига ҳос бошқа турли хусусиятлар ишга тушгандагина юз беради -бир сўз билан айтганда, тилнинг ички қонуниятлари система (тил)га қилинаётган ташқи кучлар билан алоқага киришгандагина ва тил бирлигига бирга таъсир ўтказгандагина у ёки бу хилдаги ўзгаришлар юз беради. Юқорида келтирилган саволларнинг иккинчи қисмига жавоб бериш учун тил ярусларида рўй берувчи ўзгаришларнинг моҳиятини очиб берувчи, уларни «бошқариб турувчи» қонунларга мурожаат қилиш лозим бўлади, чунки «тилдаги тадрижий ўзгаришлар асосан нуқтий фаолият жараёнида... амалда бўладиган тилнинг ички қонуниятлари билан боғлиқ» (28, 17). Демак, тилнинг ҳар бир ярусидан рўй берувчи ўзгаришларни (жумладан қисқарувларни ҳам) ўша структурал система (фонетика, морфология ва бошқа.) даражасида ҳукм сурувчи қонуниятларнинг амал қилиши билан

изоҳлаш мумкин, табиийки, изланишларни ҳам ўша қонуният ва хусусиятларнинг характерли белгиларини қайд этишдан, изоҳлаш, умумлаштиришдан бошлаш лозим бўлади.

3.2. Фонетик қисқарув

3.2.1. Масаланинг кўйилиши. А.А.Реформатский тил ярусларининг ўзаро алоқаларини таҳлил қила туриб, фонетика ва морфологиянинг (ва умуман тил ярусларининг) мухтор характерини инкор қилмаган ҳолда улар ўртасида истисносиз структурал жиҳатдан боғлиқлик борлигини қайд қилиб ўтган ва буни туркий тиллар материалларида ҳам кўрсатиб берган эди (95, 92-112). Ҳақиқатан ҳам нутқий жараён билан боғлиқ ҳолда амалда бўладиган тил структурасида юз берувчи ўзгаришлар ҳам фонетик, ҳам морфологик аҳамият касб этадилар, яъни нутқ оқимидаги аксарият ўзгаришлар лексик-семантик маъно ташиш билан бирга грамматик маъно ҳам ташийдилар. Шу нуқтан назардан Н.А.Баскаков туркий тилларда юз берувчи қисқарув (П.А.Баскаковнинг ибораси билан айтганда - редукция)нинг турларидан бирипи фонетик-морфологик қисқарув сифатида таърифлаши диққатга сазовордир (14, 196-197), яъни туркий тилларда баъзи говуш ва бўғинларнинг тушиб қолиши морфологик формантларга мос келади, бу ҳодисани шартли равида фонетик-морфологик редукция (қисқарув) деб аташ мумкин.

Н.А.Баскаков фонетик-морфологик қисқарувнинг икки турини ажратиб кўрсатади: соф фонетик қисқарув ва фонетик-морфологик қисқарув (14, 196). Туркий тилларда юз берувчи (сўз даражасидаги) қисқарув ҳодисасига ана шундай ёндашиш, фикримизча, энг мақбул йўлдир, чунки юқорида бир неча бор қайд этиб ўтилганидек, туркий тилларда юз берувчи тил (нутқ) бирликлари қисқаруви аксарият ҳолларда нутқ материалли сифатида намоён бўлади, чунки морфонологик ҳодисалар «амалдаги нутқ, нутқий жараён маҳсулидир» (100, 3).

Ўзбек тилидаги қисқарув ҳодисасига ҳам юқоридагича ёндашиш ва ундаги (сўз даражасида) юз берувчи қисқарувларни морфонологик характерга эга эканлигини инкор этмаган ҳолда қисқарувнинг икки турини шартли равишда ажратиб кўрсатиш мумкин: 1) фонетик қисқарув; 2) морфологик қисқарув.

Фонетик қисқарувга ўзбек тилидаги баъзи унли ва ундош говушларнинг тушиб қолиши ва гапологияни киритиш мумкин.

3.2.2. Унлиларнинг тушиб қолиши. Кейинги йилларда тилшунослигимизда ўзбек тил ва унинг шевалари фонетик тизимига оид экспериментал тадқиқотларнинг ҳамда умумтуркологияда унли товушлар редукцияси ва тушиб қолиши механизмлари хусусида қатор назарий тадқиқотларнинг вужудга келиши натижасида унлиларнинг тушиб қолиши ҳақида қарашлар, хусусан, мазкур ҳодисанинг унлиларнинг сўздаги позицияси ва артикуляцияон белгиларига кўра юз бериши тўғрисидаги кузатишларни баён этиш имконияти вужудга келди.

Ўзбек тили фонетикасига оид (ва умумтуркологиядаги) тадқиқотларда талаффузда тушиб қолувчи унлилар миқдори хусусида қарийб бир хил қараш ҳукмрон: нутқ жараёнида асосан тор унлилар ва баъзи ҳоллардагина (истисно тариқасида) айрим ўрта кенг унлилар тушиб қолади, деган фикрни тадқиқотчиларнинг аксарияти ёқлаб чиқади (40, 281-284; 133, 63-68; 109; 128, 35-39; 117, 8-13; 78, 48-52; 151, 40-52 ва бошқ).

У ёки бу товушнинг тушиб қолиши ўзининг маълум сабабларига эга ва А.С. Мельничук таъбири билан айтганда «товуш артикуляциясининг бутунлай тўхталиши фақат у кераксиз бўлиб қолган ўринлардагина мумкин бўлади, бу билан тип коллективи ортиқча нутқий фаолиятдан халос бўлади» (82, 16-17). Шунингдек, «унлилар редукцияси товушнинг акустик хусусиятларига ҳам боғлиқ. Бу ҳол унлиларнинг барча компонентлари - узунлиги, тоннинг частотаси, товуш кучи билан боғлиқ. Масалан, қайси тилда тор унлилар нисбатан қисқа талаффуз қилинувчи бўлса, ўша тилларда улар албатта редукцияланади. Бу хусусият ўзбек тилига ҳам хосдир» (11,299).

Ўзбек тилида тор унлилар тушиб қолувчи бундай позициялар сифатида а) асл урғусиз бўғинлар; б) урғунинг кўчиши туфайли вужудга келувчи «очиқ» (урғусиз) бўғинлар ва в) икки сўзнинг қўшилиши келтириш мумкин.

Куйида ўзбек тилида тушиб қолувчи тор унлилар хусусида уларнинг акустик-физиологик параметрлари ва тил унсурларида тутувчи позицияларидан келиб чиққан ҳолда мулоҳаза юртамиз.

Тор унлилар (и, у, э унлилари) А.А.Маҳмудовнинг экспериментал тадқиқотлари натижалари кўрсатишича, и тор унлисининг узунлиги СУС типдаги бўғин таркибида 160 гд тонда талаффуз этилганда 145, у унлисининг узунлиги 150 мс

га тенг (алоҳида талаффуз этилганда ушбу унлиларнинг узунлиги мазкур кўрсаткичлардан 1.3 баробар ортик) (78, 43). Таққосланг: 160 гц тондаги талаффузда кенг а унлисининг узунлиги 175 мс га тенг (73, 37).

Кўриниб турибдики, и ва у тор унлисининг (ва умуман тор унлиларнинг) табиатан «заиф» товушлар эканлиги уларнинг ёндош товушлар таъсири ва урғунинг кўчиши натижасида редукцияланиб ва тушиб қолишга шароит яратади.

а) урғусиз бўғиндаги тушиб қолиш. и ва у тор унлиларининг мазкур позицияда тушиб қолиши асосан оғзаки-сўзлашув нутқи ва шева материалларида учрайди ва бу ҳодиса кўпроқ ўзлашган қатламга оид сўзларга хосдир. Масалан: арза <ар[и]за, милса< мил[и]са<милиция - оғзаки-сўзлашувда; хардар<хар[ы]дар, хэмйэт <аҳам[и]йэт- шевада (96, 288).

Урғусиз бўғинда юз берувчи (бунда тушиб қолиши урғунинг кўчиши билан боғлиқ эмас) ушбу ҳолатни ёндош (ундош) товушларнинг таъсири билан изохлаш мумкин.

Ўзбек тили фонетикасининг билимдон тадқиқотчиси А.Маҳмудов қайд этиб ўтадики, «ўзбек тили ундошлари ўз кўшилари - унлиларга таъсир ўтказадилар ва бу таъсирнинг характерига қараб унлилар узун ёхуд қисқа (баланд ёки паст) талаффуз қилиниши мумкин» (73, 51). Тор унлилар портловчи, сирғалувчи ундошлардан олдин ё кейин, ёки улар ўртасида келганида уларнинг артикуляцияси нолга тенглашиши мумкин. Бу ҳол эса ўз навбатида товушларнинг нутқ жараёнида рўй берувчи ўзига хос артикуляцияси - нутқ аппаратининг фаолияти ҳамда товушнинг сифат кўрсаткичлари билан боғлиқ. Жумладан, А.Маҳмудов унлиларнинг портловчи ундошлар билан ёндош бўлиб келганида заифланишини (тушиб қолишини) портловчи товушлар талаффуз қилинаётганда товуш найчасида нутқ органларининг туташуви юз бериши ва бу туфайли ҳаво оқимининг тўсиқларга дуч келиб, тўсатдан узилиши ва натижада унлини талаффуз этиш қийинлашиши билан изоҳлайди.

Юқорида келтирилган мисолларнинг товуш таркибига разм солсак, олимнинг фикри бежиз эмаслигининг гувоҳи бўламиз. Қиёсланг: хар[ы]дор сўзида ы унлисини ўраб гурувчи товушлар: р - сонор, д - портловчи.

б) урғу кўчиши билан боғлиқ тушиб қолиш. Туркий тиллар, жумладан, ўзбек тилининг агглютинатив характери туфайли сўз (ўзак, негиз)га кўшимча кўшиш билан унинг янги лексик-семантик-грамматик маънолари келтириб чиқарилади,

шунингдек, туркий тилларда урғунинг сўзнинг охириги бўғинига тушиш қонуни ҳам мавжудки (77, 21-24; 151, 42-44; 14, 187-188), мазкур факторлар таъсирида баъзи сўзларда «очик бўғинлар» деб аталувчи заиф звенолар вужудга келади ва агар очик бўғинда тор унлилар келса, у аксарият ҳолларда тушиб қолади. Н.А.Баскаков мазкур ҳол туркий тиллар учун умумий қонуниятдир, деган мулоҳазани ўртага ташлайди (14, 137). И унлисининг урғусиз бўғинда тушиб қолиши кенг тарқалган ҳодисадир. Бу нарса туркий тиллар фонетикаси билан шуғулланган қарийб барча тадқиқотчилар томонидан кўрсатиб ўтилганидек, охириги бўғини тор унли билан тугаган сўзлар эгалик қўшимчасини қабул қилганида намоён бўлади: қорин+им>қор[и]ним, ўғил+инг>ўғ[и]линг, кўнгил+и>кўнг[и]ли ва бошқ. Шунингдек, бошқа ҳолларда ҳам унлиларнинг тушиб қолишини кузатиш мумкин: оғзаки >оғ[и]заки, айир+ри>ай[и]ри каби. Кўрсатиб ўтиш керакки, гоҳида «эски» шаклнинг ўзи ҳам ишлатилади: бўйинсунмоқ~бўйсинмоқ каби.

Тор унлиларнинг нутқда тушиб олиши ҳоллари орасида э унлиси редукциясининг ўзига хос ўрни бор: и ва у унлисидан фарқли ўлароқ бу товуш сўз таркибида эмас, балки ёрдамчи феълларнинг сифатдош ва равишдош формаларига қўшилиши натижасида икки сўз орасида тушиб қолади: борган+эди>борганди; борган+ эмиш>борганмиш; сўрар+экан>сўраркан (шеърый нутқда) булмас+эса>бўлмаса (эса ёрдамчи феъли истисно тариқасида модал сўзга қисқарган ҳолда қўшилиши мумкин: йўқ+эса>йўқса).

Э унлисининг ушбу позицияда тушиб қолиши унинг ёрдамчи феъллар таркибида биринчи товуш сифатида келиши ва сўзлар туташганда у сонор ёки сирғалувчи товушлар ўртасида (бунга урғу кўчиши ҳам қўшилади) заиф участка сифатида мавжуд бўлиб, сўнгра ўз артикуляциниш йўқотиши билан изоҳланади.

Худди шундай позицияда баъзан и унлиси ҳам ўз артикуляциясини йўқотади. Жумладан, саноқ сонлардан жамловчи сонларни аффиксация усули ёрдамида ҳосил қилишда ушбу ҳол кузатилади:

икки+ов>икков, олти+ов>олтов, етти+ов>еттов.

Олтовдон ола бўлса оғзидагини олдирап (Мақол).

Юқоридаги мисолларда нисбатан кенг унлининг (о) тор унлини (и) «ютиб» юбориши, ассимиляция қилиши кузатилаётти.

И унлисининг сўзнинг охиригича очик бўғинида тушиб қолиши ҳам кузатилади: амаки>амак[и], буви>биби>був[и]

- Яхши боринг, був Офтоб!.

(А.Кодирий. Ўтган кунлар, 303-бет).

Бу ҳолда, бизнинг фикримизча, туркий тиллар учун сўз охирида типик (ёпик) бўғин ҳосил қилишга интилиш тенденциясининг таъсири сезилиб туради ва урғу ҳам иккинчи бўғинга кўчади, сўнги бўғин урғудан холи бўлади, ушбу икки фактор и унлисининг сўз охирида тушиб қолиши сабабларидан, деб изоҳлаш мумкин.

Кўшма сўзлар ҳосил бўлаётганда ҳам тилшуносликда «қайта бўлиниш» деб аталувчи ҳодиса туфайли и унлисининг тушиб қолиши юз бериши мумкин: қайин+она>қай[и]нона, сакиз+ўн>саксон каби. Бундай ҳолларда кўшма сўзнинг иккинчи компоненти очик бўғин билан бошланиши зарур.

Тор унлиларнинг тушиб қолиш позициялари юқорида келтирилган ўринлар билан чеклангани ҳолда кенг унлиларнинг, айниқса а унлисининг тушиб қолиши анча кенг сферани ташкил этадики, бу хусусда алоҳида тўхталиб ўтиш лозим бўлади.

А унлиси, а унлисининг 160 гц тондаги узунлиги СҮС типидagi бўғин таркибида 175 мс га тенг (78,37). Мазкур унлининг урғусиз бўғинида тушиб қолиши асосан шева материалларида ва чет тиллардан кирган ўзлашмаларга учрайди (152, 40; 151, 110-112). Жумладан, Н.Ражабовнинг қайд этишича, ўзбек тилининг ўғуз лаҳжасида феълнинг келаси замон тумон формаси -а кўшимчаси ёрда-мида ясалганида а унлиси тушиб қолади: баржақ >бор[а]жақ, алжақ>ал[а]жақ каби (152, 40). А Нурмонов ўзбек адабий тилида ҳозирги замон феълнинг боряпти формаси ясалганда феъл асосидаги равишдош формасининг -а форманти тушиб қолиши норматив ҳол сифатида кўрсатади:

	ман		ман	
бор+яп	сан	<бор+[а]+яп	сан	каби (151,50).
	ти		ти	

М.И.Трофимов уйғур тилидаги баллар<бал[а]лар<балилар<балалар сўзшаклининг ҳосил бўлиши хусусида а кенг унлиси и тор унлисига ўтиши орқали ҳамда икки сонор товуш қуршовида эканли-ги таъсирида тушиб қолади деган мулоҳазани баён этади (117,31). Ўзбек тили шеваларида ҳам маъкур шакл учраса-да (масалан: боллар<бол[а]лар - Боғдон-Фориш шеvasида), а унлисининг тушиши и га ўтиш орқали юз беришини айтиш қийин, аммо ёндош сонор товушлар таъсирини, сўзсиз қайд қилиб ўтиш зарур.

Араб, форс-тожик тилларидан кирган сўзлар таркибидаги а унлиси, А.Нурмоновнинг таъбири билан айтганда, туркий тилларнинг типик фонетик структурасига мослашиш талаби билан тушиб қолиши ҳоллари мавжуд: маориф>мо.риф. соат>со.т, саодат>со.дат каби (152, 39; 151, 111).

А товушининг сўз ўртасида тушиб қолиши феълнинг синкретик шакллари ҳосил бўлишида намоён бўлади: бора+олмайди>борол-майди, кел+олмайди>келолмайди каби. Бунда а унлисининг тушиб қолиши туркий тилларда бир бўғинда икки унли қатор келолмаслиги қонунияти туфайли юз беради, яъни контакт ҳолатдаги унлилардан нисбатан ке-» унли нисбатан тор унлини (бизнинг мисолларимизда «о» унлиси «а» унлисини) ўзига бўйсундиради. Бу ҳодиса бир қанча манбаларда зикр этилган (55,46; 151, 108-112; 152, 51-88).

А унлисининг сўз охирида тушиб қолиши кўпроқ ўзлашган қатламга оид сўзларда учрайди, чунки асл туркий (ўзбек) тилларга хос кўп бўғинли сўзларда сўнгги бўғиннинг очик бўлиши типик эмас.

3.2.3. Апокопа ва ўзлашган қатлам. Кузатишлар шуни кўрсатадики, а товушининг тушиб қолиши билан боғлиқ апокопа ҳодисаси асосан ўзлашган қатламга оид сўзларда юз беради.

а) Рус тилидан кирган сўзлар. Аввало ўзбек адабий тилига рус тилидан кирган ва охири а унлиси билан тугайдиган сўзлар (варваризмлардан ташқари)нинг фақат озчилик қисми апокопа қилинганлигини қайд этиш зарур: минут<минута, сигарет<сигарета каби. Шўролар даврида рус тилидан ўзбек тилига сўз қабул қилишнинг мавжуд ошқора нигилистик тартиби туфайли русча сўзлар адабий тилимизга манба-тилда

қандай фонетик шаклда бўлса шундай олиनावергани туфайли ана шундай ҳол билан юзма-юз келиб турибмиз.

Оғзаки-сўзлашув нутқида ҳамда шеваларда бундай сўзлар ўзбек тилининг фонетик қонуниятларига тўла бўйсундирилади: смена>исмин, газет<газета, контор<контора, тилгиром<телеграмма, фабрик<фабрика каби.

исмин<смена

- Тунги исминдан келганимда ётувдинг, шумғия! («Ёшлик» ж., №9, 1986, 78-б.)

Ҳозирги пайтда рус тилидан жонли халқ тилига ўтиб қолган варваризмларда ҳам ушбу ҳолни кўрамиз: припис<приписка - кўшиб ёзиш, малокров<малокровие - камқонлик касаллиги ва ҳоказо.

малакров<малокровие

- Докторлар малакров дейишди. («Ёшлик» ж., №1, 1987, 14-б.)

припис <приписка

- Кейин давлат планларини припис-мирипис билан ошириб бажариб, герой бўлган («Ёшлик» ж., №1, 1987, 14-б.)

М.И.Трофимовнинг фикрича, рус тилидан ўзлашган сўзларда апокопанинг юз беришига сабаб манба тилда атовушининг одатда урғу тушувчи бўғиндан кейинда жойлашиб, заиф талаффуз қилиниши ва туркий тилларда эса урғу ортидаги ўзақдаги (ёлғиз) унли умуман талаффуз этилмаслигидир (117, 22).

б) Форс-тожик тилидан кирган сўзлар (гоҳида араб сўзлари). Бу туркумга минок <минора, араб<ароба, овор<овора, харас<харасийа (-эшак кучи билан юритиладиган тегирмон), Мунаввар< Мунаввара, машғал<машғала, замон< замона каби сўзларни киритиш мумкин. А товушининг тушиши сабаби - ўзбек тилига мослашиш. Таъкидлаш лозимки, ўзбек тилининг форс-тожик тили билан кўп асрлик тарихий алоқалари туфайли ҳамда бизнинг эски адабий тилимизга ва XX аср бошида шаклланган ҳозирги адабий тилимизга аксарият сўзлар араб ва форс адабий тилларидан бевосита ўзлаштирилганлиги сабабли унли билан тугаган сўзларни араб-форс адабий тиллари традициялари руҳида талаффуз этиш ва ёзиш давом этган, шу хусусдан апокопага учровчи формаларнинг сони оз, гоҳида эса апокопага учраган шакл

билан тўлиқ шакл параллель ишлатилади, жумладан, минор<минора, ароб<ароба<арава, оввор<овора каби.

в) Асл туркий сўзлар. Бундай сўзларнинг микдори жуда оз: кеч<кеча

Ҳар кеч тикиламан юлдузларга мен («Шарқ юлдузи») сўр<сўра

Жамолинг вафсин то саҳар бедор ўландан сўр (Фузулий).

Ушбу мисолларда а унлисининг тушиб қолиши бирор-бир фонетик қонуният билан изоҳлаш қийин. Кеч<кеча, сўр<сўра каби морфологик дублетлар нутқ услуби талабига кўра (бизнинг мисолимизда - шеърӣй нутқ (вазн)) қисқарган деб тахмин қилса бўлади.

Е.Д.Поливановнинг фикрича, морфологик дублетларнинг тилда амал қилиниши нормал ҳолат эмас, аксинчадир, улар икки ҳар хил шева ёки услубга хос бўлгандагина мавжуд бўладилар (92, 94).

3.2.4. Ундошларнинг тушиб қолиши. Ўзбек тилида ундош товушларнинг тушиб қолиши ўзбек тили фонетикаси ва фонетик ўзгаришларга доир бажарилган ишларнинг аксариятида кўрсатиб ўтилган (55, 44, 171-172, 178; 9С, 151, 12-40, 32-71, 82-100, 104-117 ва бошқ)

Ундошларнинг барча фонетик позицияларда - сўз бошида, сўз ўртасида, сўз охирида тушиб қолиши кузатилади.

А) Сўз бошида тушиб қолиш. Сўз бошида ундошларнинг тушиб қолиши ўзбек тилида жуда кам учрайдиган ҳодисадир ва бу ҳолларнинг барчаси маълум бир тарихий-лингвистик сабабига эга. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида, унинг бадиий услубида ўлди (~бўлди), ўлароқ типидagi шакллар учрайди, бу сўзшакллар адабий-орфографик бўл, бўлароқ лексемаларининг дублети деб қараш мумкин: ўлароқ<бўлароқ.

А.М.Шчербак В.Банг ва П.М.Мелиоранскийларнинг фикрига асосланиб қуйидаги фикрни олға суради: мазкур икки шакл (ўл ва бўл) ўртасидаги «б+унли» товуш бирикмасининг «в+унли» товуш бирикмасига ўтиш орқали ҳамда «бўл» феълининг юқори частотавийлиги туфайли тушиб қолган (134, 138). Бу фикрни И.А.Киссеннинг кузатишлари ҳам тасдиқлайди, унинг ҳозирги ўзбек адабий тилида энг кўп қўлланувчи сўзлар келтирилган лугатида «бўл» ўзақли феълларнинг умумий «они

101044 сўздан иборат матнда 1137 марта ишлатилиши факти келтирилган (51, 20).

Аммо туркий тилларнинг катта бир гуруҳида ўл (ol-olmak) феълли энг сермахсул (юқори частотали) феъл шакли сифатида амалдадир (ўғуз гуруҳи тиллари), бу факторни ҳам ҳисобга олиш зарур.

Туркий тиллар, жумладан, ўзбек тили фонетикасига оид таъкиқотларда, ҳ, й ва в товушларнинг тушиб қолиши масаласи кенг ёритилган ва бу ҳоллар туркий тиллар анлаутидаги протетик товушлар муаммоси билан бевосита боғлиқ эканлиги кўрсатиб ўтилган (14, 47-54; 93, 303; 131, 12-40 ва бошқ.)

Ўзбек адабий тилида сўз бошида ундош товуш тушиши қарийб учрамайди, аммо у шева ва оғзаки-сўзлашув нутқида тез-тез учраб турувчи ҳодисадир. Диалектал нутқда анлаутдаги ҳ, й, в товушларнинг тушиб қолиши қуйидаги мисолларда намоён бўлади:

а) а товуши - айдаймиз<ҳайдаймиз, ухук<ҳуқуқ (96,308), ёкьз<ёқуз<хўкиз; ид<хид, уштэй<хуштэй (151, 31);

б) й товуши - ьгьт<йигит, ьроқ<йироқ, ьт< йил, ьлки<йилқи

агла<ёгла, ьрънг<йиринг (151,15);

в) в ундоши. Мазкур товушнинг тушиб қолиши ҳақида сўз кетганда мисолларни юқоридаги тартибдан чекинган ҳолда адабий тил материалларини в ундоши тушиб қолганидан сўнг вужудга келган форма тарикасида келтириш лозим бўладики, бу ҳам ҳ, й, в товушларининг анлаутда протетик товуш эканлиги муаммосига бориб тақалади: айиқ<вайув, ота<вота, от<вот, олти<волти, оч<воч, ош<вош, ўн<вон, ўрдак< вёрдақ, ўтлим<вулум, узун< вузун, уй<вуй, уч<вуч (14, 48).

Таъкидлаш лозимки, туркий тилларда протетик товушлар ва уларнинг талаффузда тушиб қолиши хусусида икки хил қараишлар мавжуд: а) мазкур товушлар иккиламчи (аввалбошдан туркий тиллар товуш тизимида бўлмаган) ва тил таракқиётининг кейинги босқичларида ауслаутдаги дифтонглар ўрнида пайдо бўлган; б) мазкур товушлар этимологик жиҳатдан туркий тилларга азалдан хос бўлган, сўнгра аста-секин занфлашиб (дифтонглашиб) тушиб қолган ва тилда иккинчи марта қўшни тиллар таъсирида пайдо бўлган (14, 47; 151, 13-15).

Биринчи фикр илмий жиҳатдан қанчалик жозибали бўлмасин, уни қабул қилиш қийин. Чунки тилнинг товуш

тизими айтайлик лексика, морфемикага нисбатан барқарор бўлиб, унда сифат ўзгаришлари (бирор янги товушнинг пайдо бўлиши ёки истемолдан бутунлай чиқиб кетиши) юз берини сийрак учрайдиган ҳодисадир ва маъмур учта товушнинг туркий тилларда иккиламчи товуш деб дадил айтиш қийин.

Иккинчи фикр эса ҳ, й. в ундошларининг иккиламчи товушлар эканлигини рад қилган ҳолда уларнинг тушиб қолиш механизмини қуйидагича тушунтиради, яъни қадимги туркий бобо тилда ҳар учала товуш ўзининг нисбатан кучли ундош товушдан иборат ўтмишдошига эга бўлган ва маълум қонуниятга кўра бу товушлар бошқа товушларга ўтиш орқали ўз артикуляциясини йўқотган ва кейинчалик заруратга кўра уларнинг артикуляцияси қайта тикланиши мумкин.

Асл туркий сўзларнинг (ўзакларнинг) аввалбошда СУС ёпик бўғин шаклида бўлганлиги маълум ва қадимги туркий тилда сўзлар очик бўғин билан бошланиши жуда сийрак учрайдиган ҳолдир. Анлаутдаги ундошнинг тушиб қолиш тилнинг кейинги даврдаги тараққиёти маҳсули ва бу ҳол реликт сифатида баъзи туркий тилларда ҳамда, жумладан, баъзи ўзбек шеваларида сақланиб қолганки, уларни қиёсан тахлил қилиш ушбу ҳодисанинг механизмини тушунишга кўмаклашади. Жумладан, Н.А.Баскақовнинг кузатишлари кўрсатишича протетик ундошлар тушиши баъзи туркий тиллар материалларида қуйидагича намоён бўлади:

І. Анлаутдаги в (w) товуши wv>vw>ви қабилдаги дифтонглашиш орқали ўз артикуляциясини йўқотади. Бу жараён бир қанча туркий тиллар материалларида қуйидагича намоён бўлади (лотинча транскрипция):

товуш тўла сақланади	турк, озарбойжон тилларида уйғур тилида ўзбек тили (шеваларда)	vurğu (урғу) vopuş (ўпич) vata (ота) vottus (ўттиз)
дифтонглашади	ўзбек тили (шеваларда) қорақалпоқ тилида гагауз тилида	wuç (уч) ïoj (ўй) ïon (ўн)
тушиб қолади	ўзбек адабий тили	o'n, uch, ota, o'tiz

Кўриниб турибдики, анлаутдаги ундошнинг тушиб қолиши дифтонглашиш орқали юз берган ва баъзи ҳолларда унинг тўсатдан очик бўгин билан бошланувчи сўз олдида пайдо бўлиниши ўша тадрижий жараённинг қайталаниши билан изоҳлаш мумкин. Мисол:

хиргиди < ирғиди (Боғдон-Фориш шеvasида).

2. Й товуши. йj~йz шаклидаги дифтонглашиш орқали ўз артикуляциясини йўқотган ва бу жараён туркий тиллар материалларида қуйидагича манзара касб этади:

	тил	сўзнинг фонетик шакли ва маъноси
товуш тўла сақланади	қадимги туркий тил	jamgak (севиқли) jam (am - ҳоз. ўзб. тилида - ам)
	озарбайжон тили	jalo (олов)
дифтонглашади	қорақалпоқ тили	ieşik (эшиқ) iegew (эгов)
тушиб қолган	ҳозирги ўзбек адабий тили	эм («эмламоқ» фельида) эшиқ, эгов ва ҳоказо (14,48-49)

3. Х товуши. Мазкур товушнинг эволюцияси хусусида Н.А.Баскаков немис туркологиди Г.Дёрфернинг қуйидаги фикрини келтиради: ҳозирги туркий тиллардаги х(h) товуши туркий бобо тилдаги р товушидан келиб чиққан, шунингдек, олим Дёрфернинг фикрини янада ривожлантириб х (h) товушининг ўз артикуляциясини йўқотганига бўлган қуйидаги тадрижий тараққиётни келтиради: р /в~f/v~v/w>h> о (ноль) - Рамстед-Пельо қонуни (14, 49)

Қайд қилиш лозимки, мазкур протетик товушларнинг бирортасининг ҳам анлаутдаги тушиб қолиши ўша бўғинда ўз изини қолдирмасдан кечмаган, аввал дифтонглашиш, сўнгра анлаутдаги унлининг иккиламчи чўзиқлиги, ярим чўзиқлик протетик товушларнинг излари ҳисобланган (14,51).

3.2.5. Сўз ўртасида тушиб қолиш. Сўз ўртасида ундошларнинг тушиб қолиши асосан улар икки унли орасида ҳамда сонор товушдан олдин келганида кузатилади.

Туркий тилларда (ва нафақат туркий тилларда) иккинчи унли орасида келиш (интервокал ҳолат) ундошлар учун кучсиз позициядир.

А.Нурмоновнинг кўрсатишича, унлиларораси (интервокал) ҳолатдаги ундошнинг тушиб қолиши артикуляция усули жиҳатидан «огиз очувчилар» ҳисобланган унли товушлар оралиғида келган ундош товуш биринчи очиклик билан иккинчи очикликка (бир унлидан иккинчи унлига) ўтish жойида қолади ва натижада сирғалиш характерига эга бўлади, яъни ундош ўзининг тўлиқ артикуляциясига эга бўлмайди» (151,62).

Умуман, товушларнинг сифат кўрсаткичларига назар ташласак, унда сирғалувчи ва сонорларнинг узунлиги бошқа товушларникидан анча қисқа эканлиги ҳамда айниқса сўз ўртасида келганида бу фарқ янада кенгайишини сезамиз. Жумладан, агар тил олдидан, жарангсиз, портиловчи ч товушининг сўз ўртасидаги узунлиги 160 мс га тенг бўлса, й товушиники 70 мс дир (79,45).

Қайд этиш керакки, туркий тилларда интервокал ҳолатда тушиб қолувчи ундош товушларнинг миқдори хусусида ягона фикрга келинмаган. Жумладан, В.В.Решетов, М.И.Трофимов каби олимлар интервокал ҳолатда келганда тушиб қолиш кўпроқ л, р, н ундошлари учун кўпроқ ҳос. деган фикрни олган сурса, А.М.Шчербак ва А.Нурмонов кўпинча й, г, х, в ундошлари хусусида шундай фикр билдирдилар (хар. иккала гуруҳ ҳам мазкур товушларнинг барчасини интервокал ҳолатда тушиб қолишини инкор этмайди, гап муносабат ҳақида бормоқда) (96, 97; 117, 66-67; 13, 101; 151, 70-71).

Бизнингча, умуман туркий тилларда ушбу хусусият тўғрисида фикр юритишда сирғалувчи й, г, х, в ва сонор л, р, н товушлари тушиб қолишини умумий ҳол деб таърифлаш. конкрет бир тилда ундаги материалларга асосланган ҳолда у ёки бу товушлар гуруҳини ажратиб кўрсатган маъқул.

Хўш, ўзбек тилида ушбу товушларнинг қайсилари унлиларораси ҳолатда ўз артикуляциясини йўқолади? Бу саволга баъзи аниқ мисол ларни кўриб чиқиб билан жавоб қайтаринг мумкин.

Й товуши. Мазкур товушнинг сўз ўртасидаги узунлиги ундош лар ичида энг кичик кўрсаткичлардан бири - 70 мс га ташкил этади (80, 45), у тил ўрта, сирғалувчи, жарангсиз товушдир. Мазкур товушнинг интервокал ҳолатда тушиб қолиши оғзаки-сўзлашув нутқида, шева материалларида учрайди

(151, 64-65). Масалан: Олинг баққа (Н.Аминов. Елвизак. Тошкент, 1988, 39-б).

баққа<бу[й]аққа<буйоққа

Катинг оғрийди? Шикаст емадингми? - сўрайди Аъзам. (Ойбек. Болалик. Тошкент, 1963, 163-б).

қатинг<қа[й] етинг<қай йеринг.

Шуингдек, Қўқон шевасида: шәттә<шуйетта<шу ерда; Қарши шевасида берга< бу[й]ерга<бу йерга (129, 163).

Н.А.Баскаковнинг кўрсатишича, туркий тилларда ҳозирда мавжуд бўлган бор (вар), қон, тош каби бир бўғинли сўзлар й (j) ундошининг тушиб қолиши натижасида вужудга келган. Масалан: праформа руj-ур ~ мўғул тилида ваj-ух ~ ёкут тилида вуар-ва:г ~туркман тилида ва:г, бошқа тилларда раг-вар-вар (14, 87).

Й ундошининг талаффузда тушиб қолиши учун бу ундошнинг икки ёнидаги унлилар бир хилдаги унлилар бўлиши лозим (151,65).

Е ундоши. Мазкур ундошнинг сўз ўртасидаги узунлиги 80 мс га тенг. (80,45). Асосан қипчоқ лаҳжасига хос баъзи сўзлар таркибида тушиб қолади: улум<у:лум<ўғлум; (96, 304); Боғдон-Фориш шевасида (ўғуз) ко:оз<қоғоз, тоуқ<тоғуқ (мазкур шевада ушбу сўзнинг архаик тоғуқ формаси сақланган).

Кўриниб турибдики, ғ ундошининг интервокал ҳолатда тушиб қолиши ўзбек тилида унча кенг тарқалган ҳодиса эмас. Аммо у туркий тиллар тарихида кенг амалда бўлган ҳодиса бўлиб, жумладан ҳозирги ўзбек тилидаги қор, тор, от (феъл) каби сўзлар ғ ундошининг интервокал ҳолатда тушиб қолиши туфайли ҳозирги шаклга эга бўлган. Масалан, қор сўзининг тадрижини кўрайлик:

праформа қуу- уг ~қад. турк. қау-аг ~ туркман. қа:г ~ ёкут. ха:г (14, 87).

В ундоши. Ушбу ундошнинг сўз ўртасидаги узунлиги 85 мс га тенг. Мазкур товушнинг икки унли орасида келганда тушиб қолиши ҳам асосан қипчоқ шевалари материалларида учрайди: то:п<то-воп<товуп~табиб, қа:п<қовоп<қовуп<қопиб (151, 67).

В ундоши тушиб қолиши учун у лаб ундошлари орасида кетиши керак.

В ундошининг тил тарихида интервокал ҳолатда тушиб қолиши туфайли ҳозирги тилларда, жумладан ҳозирги ўзбек тилидаги тўрт, кўк каби сўзлар икки бўғинли сўзлардан

ясалгани маълум. Масалан, кўк сўзининг эволюциясига эътибор қилайлик: праформа кив-Īк~чуваш тил. кув-ак~ёкут тил. киох~туркман тил. go:k бошқа тилларда gok~kōk~kük (14, 88).

Х. ундошининг икки унли орасида тушиб қолиши асосан оғзаки нутқда ва шеваларда араб-форс тилларидан ўзлашган сўзларда учрайди: ша:р<шаҳар, за:р<заҳар, ма:лла<маҳалла каби.

Бошқа сирғалувчи товушлардан фарқли ўлароқ товушининг туркий тиллар тарихида икки унли орасида тушиб қолиш билан сўзларнинг қисқарган вариантларини яашга хизмат қилиши куза-тилмади.

Л. товуши. Ушбу сонор товушнинг узунлиги 95 мс га тенг (79, 45). Унинг тушиб қолиши равишдош формаларида (яъни, феъл ўзагига -иб аффиксини кўшиш билан ясалган равишдош формаларида) кўплаб учрайди: қоп<қо[л]иб, қип<қи[л]иб, бўп<бў[л]иб ва ҳоказо.

қип<қи[л]иб

Атайин **қипманми** мен? («Ёшлик» ж., 1986, №1, 32-бет)
Шунингдек, феълнинг II шахс ҳозирги-келаси замон формасида ҳам шундай ҳол кузатилади: қонг<қо[л]инг

Кавушимни кийиб кета қонг

Товушимга тўйиб кета қонг

(«Ёшлик» ж., №12, 1986, 79-бет)

Таъкидлаш ўринлики, гоҳида жуфт феъллар таркибидаги интервокал ҳолатдаги «л» товуши тушиб олиши сабабли фразеологик ибора ҳам вужудга келади. Масалан: - Оёғимга чипқон чиқувди, ўн кун обориб-опқелди, ўшанга ҳасса суяниб юрувдим, энди мана отдайман.

(«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномаси, 1987, 16 январь, №3)

Шунингдек, қўшма феълнинг иккала компонентидagi феъллар қисқариб бир содда сўзга ўхшаш шаклни олади: опқеп<олиб келиб.

р, н сонор ундошларининг (уларнинг икки унли орасидаги узунлиги 60 мс ва 84 мс) интервокал ҳолатда тушиб қолиши туркий тилларда кўп учраса-да (41, 279-281), ўзбек тили фактларида бу манзаранинг акси. Жумладан, биз р товушининг икки унли орасидаги тушишининг дурур>ду[р]ур>дур/дир ёрдамчи феълнинг боғламага айланиши жараёнида, н ундошининг қипчок шеваларида билан/минан боғловчисидан -

-ман биргалик келишиги кўшимчаси ясаётганида намоён бўлишини мисол килиб келтириш мумкин, лигини қайд эгамиз, холос.

дур<ду[r]ур

Тарихингдур минг асрлар ичра пинҳон, ўзбегим.

(Э.Воҳидов. Муҳаббат. Тошкент. 1984, 303-бет)

-ман<ми[n]ан<минан //билан

Рустамбекман Гўрўғли дод айлади

Гоҳи йиғлаб, гоҳи фарёд айлади.

(Гўрўғлининг туғилиши: айтувчи Пўлкан шоир. -Тошкент, 1967, 57-бет).

Бир қарашда юқоридаги ҳоллар гаплогия ҳодисасига ўхшаб кетади. Гаплогия - иккита ёндош, оҳангдош бўғиндан бирининг тушиб қолиши, аммо юқоридаги ҳолларда бўғин тушиши кузатилмапти. Қиёсланг: ду-рур, ми-нан.

Ўзбек тилида, шунингдек, баъзан г, б, д товушлари ҳам интервокал ҳолатда тушиб қолади: си:r<сигир, жа<жуда, морак<муборак. Булар эпизодик ҳоллардир.

Интервокал позицияда ундошлар тушуви асосан қуйидаги схемадаги каби юз беради: C₁V₁C₂V₂C₃>C₁V₁C₃ (117, 66). Бу ҳол тасодифий эмас, сўзнинг асосий фонетик белгилари (сўз бошидаги ва охиридаги товуш) сақланиб қолгандагина қисқарган форма идеал шаклнинг функцияларини бажара олиши мумкин.

Ўзбек тили тарихига оид материалларда ҳам, ҳозирги ўзбек шеваларида ҳам баъзи ундошларнинг сонор товушдан олдин ёки кейин келганда тушиб қолиши кузатилади (55, 44; 96,304).

Масалан: кергак>керак, бирлан>билан, қулқак>қулоқ; тумат>ту:мат, кўхна>ку:на, кўкнори>ку:нори, кўйлак>кўлак каби. Шу каби ҳолларни А.Н.Кононов сонор товушларнинг ёндош товушни ассимиляция қилиши ёки унинг ўзи ассимиляцияга учраши орқали юз беради деб ҳисоблайди:

р+г>рр: кергак>керак

л+м>мм: бўлмайдн >бўмайди

к+н>нн: кўкнори>ку:нори каби (55,44)

3.2.6. Сўз охирида тушиб қолиш. Агар Европа тилларига (шу жумладан рус тилига) қисқарувнинг сўзнинг охириги қисмлари (то-вуш, бўғин, компоненти) тушиши орқали намоён бўлувчи турлари ҳос бўлса, туркий тиллар материаллари (ўзбек

тили) учун бу ҳолни типик дейиш қийин (унлиларнинг сўз охиридаги тушишига оид бўлимда ҳам биз бунинг гувоҳи бўлдик).

Шу сабабли ўзбек тилининг ўз қатламига оид бирликларда сўзнинг охириги ундоши асосан *ii* шахс буйруқ формасидаги феълларда, кишилик ва кўрсатиш олмошлари таркибида ҳамда охириги бўғинда икки ундош қатор келган барча ўзлашган қатламга оид сўзларда (оғзаки талаффузда) тушиб қолишининг гувоҳи бўламиз. Жумладан: *ке<ке[л]*

Бери *ке* дейман!.. (Эркин Аъзамов. Жавоб. -Тошкент, 1986, 207-бет).

Каттакўрғон шеvasида *о:<ол, бθ:<бўл, қо:<кол.*

Н.Ражабов кичик (найман) шеваларида мазкур ҳолат хусусида куйидаги мисолларни келтиради: *кичик>киччи; тирик>тири, йирик>ири* каби (152, 87).

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги баъзи олмошлар ҳам уларнинг таркибидаги охириги [л] товушининг тушиб қолиши натижасида пайдо бўлган, бу ҳодиса А.М.Шчербакнинг маълумотига кўра ХУI аср даёқ кўзга ташланар эди (136, 92).

Масалан: *у<у[л], бу<бу[л], ўша<ўша[л], шу< шу[л]* каби.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги ауслаутида ундошлар қаторлашуви кузатиловчи сўзларнинг асосий қисми ўзлашган қатламга оид сўзлардир ва улардаги охирида қаторлашган ундошларнинг сўнггиси талаффуз жараёнида тушиб қолади (бу ҳолат ёзувда акс этмайди): *паст>пас, бахт>бох, тахт>тах, диктант >диктан, курант>куран* каби.

Н.Авазбоевнинг кузатишларига қараганда ўзбек тилида сўз охирида ундошлар қаторлашувининг 116 тури учрайди (1, 87). А.Тихонов ва Р.Қўнғуровларнинг «Ўзбек тилининг чаппа лугати»да ауслаутида ундошлар қатор келган сўзларнинг миқдори келтирилган. Булар куйидагилардир:

- 1) ауслаути -нд билан туговчи сўзлар - 83 та (44-бет)
- 2) -нт - 93 та (161-162-бетлар)
- 3) -рт - 61 та (163-бет)
- 4) -ст - 178 та (163-164-бетлар)
- 5) -фт - 9 та (165 бет)
- 6) -кт -26 та (161-бет)
- 7) -хс - 3 та (155-бет)
- 8) -хд - 6 та (45-бет)

- 9) -хт -16 та (165-бет)
 10) -шт -22 та (165-бет)
 11) -рх - 6 та (170-бет)
 12) -рг -15 та (42-бет) (116)

Агар ушбу 218 сўзнинг аксариятида охири ундош туширилиб талаффуз қилинишини эътиборга олсак, ауслаутида икки ундош қаторлашган ўзлашма лексиканинг тилимиздаги салмоғи сезиларли эканлиги маълум бўлади.

3.2.7. Гаплогология. Мазкур фонетик ҳодиса сўнги йилларда эълон қилинган баъзи ишларда иккита оҳангдош, ёндош бўғинлардан бирининг тушиб қолиши (151, 101; 117, 72) деб таърифланадики, биз ушбу нуқтаи назар тарафдоримиз. Чунки унга қарама-қарши фикрга кўра - ҳар қандай бўғин тушишини гаплогология деб таърифланса, унда унли ёки ундош товуш тушиши билан боғлиқ ҳолда сўзда юз берувчи жуда кўплаб структурал ўзгаришларни ушбу атама доирасига киритишга тўғри келадики, бу нарса турли чигалликларга олиб келган бўлур эди.

Ўзбек тилида гаплогологияга учраган сўзлар миқдори анчагина, жумладан: туйнук<тутунлук, қайни<қайин ини, минералогия<ми-нералогия, би:<биби.

Жангамов, дедим,

Қайнимов, деди.

(Миртемир. Ўланлар)

Бисоранинг қотили олий жазога ҳукм қилинди. («Ёшлик» ж., 1987, №1, 43-бет).

Баъзида оҳангдош бўғинларни ишлатишда етарли эътибор бермаслик натижасида гаплогология ҳодисаси сунъий равишда вужудга келтирилиши мумкин. Масалан: Ишга қабул қилганларни ҳар бирига фишт тердирган, бошқасига пойдевор қаздирган. («Ёшлик» ж., №4, 1964, Г4, 7-бет).

Мисолдаги тердирган, қаздирган сўзлари грамматика ва нутқ маданияти татабларига кўра тердиртирган, қаздиртирган шаклида бўлиши лозим эди.

3.3. Морфологик қисқарув

3.3.1. Масаланинг қўйилиши. Бундан олдииги қисмда («Фонетик қисқарув») айниқса туркий тиллар материалларида фонетик ва морфологик ўзгаришларнинг ўзаро узвий алоқаси

алоҳида намоён бўлиши ҳақида сўзлаган эдик. Кези келганда шунини таъкидлаш лозимки, умуман тилнинг система эканлигининг ўзи шу ҳолни талаб қилади. Л.М.Схрелина таъбири билан айтганда «фонетик системадаги ўзгариш сўзларнинг морфологик ва синтактик жиҳатдан ўзгариши билан боғлаб қаралади, сўзнинг ўзгариши сўз бирикмаси ва гапнинг ўзгариши фонида ўрганилади ва ҳоказо» (110, 142). Шу сабабли мазкур бўлимда баъзи морфологик форма ва категориялар аффиксларида рўй берган қисқарув кўринишлари, баъзан маълум грамматик форма ёки категориянинг грамматик кўрсаткичсиз (кўшимчасиз) ифодаланиши фонетик, морфологик, синтактик ҳодисалар фонида олиб қараладики, бусиз у ёки бу ҳодисанинг моҳиятини тўлароқ очиб бериш қийин.

Ушбу ўринда бундан олдинги бобда қайд этиб ўтилган туркий тилларнинг тежамкорликка мойиллиги хусусидаги тезисга яна тўхталиш лозим. «Қадимги ва ҳозирги туркий тилларни синчиклаб текшириш шундай хулосага олиб келадики, уларнинг энг муҳим хусусиятларидан бири ифода воситаларини тежашдир», - деб ёзади А.М.Шчербак бу хусусда (134, 92). Морфологияда мазкур хусусият «тежамли аффиксациялаш тенденцияси» деб номланувчи қонуниятда кўринади (54, 63, 66), улардан бири «нуль формалар, яъни сўзларнинг кўшимчалар қабул қилмаган ҳолда маълум бир аффиксли форма даражасида маъно ташиш хусусиятидир» (13,97). Ўзбек тилида бундай ҳолларга, жумладан, баъзи келишларнинг белгисиз қўлланишини киритиш мумкин, аммо уларнинг барчаси конкрет шарт-шароитлар тақозоси билан юзага келадики, биз келгусида бу хусусда имконият даражасида тўхталамиз.

3.3.2. Эгалик аффиксларининг қисқариши ва тушириб қолдирилиши. Ўзбек тилида эгалик тушунчаси уч хил йўл билан ифодаланadi: морфологик, синтактик ва морфолого-синтактик йўл (162, 182).

Бу усулларнинг дастлабки икки кўринишида қисқарув ҳодиса-сини учратамиз.

1. Маълумки, ҳозирги ўзбек адабий тилида эгалик категорияси-нинг аффикслари: -м, -н, -и; -миз, -из, -и лардир. Туркий тиллардаги бу хилдаги аффиксларнинг генезиси тўғрисидаги гипотезаларнинг деярли барчасида биринчи ва иккинчи шахс кўрсаткичлари мустақил сўзлар - кишилиқ

олмошларидан келиб чиққанлиги қайд этилади (134, 76; 13, 238; 112, 27-28) ва бу ҳодисанинг картинаси қуйидаги тарзда қизиқ берилади: мен—>т, сен—>т. Хўш, мазкур ҳолларнинг вужудга келиш механизми қандай? Бу хусусда икки хил қараш мавжуд: биринчиси - А.М.Шчербак ва Н.А.Баскаковларники - эгалик кўшимчаси феълнинг шахс-сон кўшимчасидан урчиган, шахс-сон кўшимчаси эса кишилик олмошларига бориб тақалади (134, 76; 13, 237), яъни -м - эгалик кўшимчси (китобим) -м - шахс-сон кўшимчаси (бордим) // мен - шахс-сон кўрсаткичи (бораман)мен - кишилик олмоши.

- т - эгалик аффикси (китобинг) - т - шахс-сон кўшимчаси (бординг) //сен - шахс-сон кўшимчаси (борасан)<сен - кишилик олмоши. (Кўплик сонда ҳам шундай ҳолат кузатилади).

Иккинчи қараш В.Д.Аракинга тегишли бўлиб, у 1983 йилда босмадан чиққан «Туркий тилларнинг чоғиштирма-тарихий грамматикаси. Морфология» (рус тилида) китобида туркий тилларда эгалик категорияси ва унинг кўрсаткичлари хусусида баҳс юрита туриб, шундай гипотезани олға суради: олимнинг фикрича, эгалик кўшимчаларининг ҳозирги формаларни олиши маніт уй типидagi қараткичли бирикманинг қисқариши натижасида юз берган: «аффиксал морфема ҳолатига тушиб қолгач ва ўзига иккинчи даражали урғунни қабул қилгач бу морфемалар фонетик жиҳатдан соддалаша бошладилар, бунда аффиксал морфеманинг иккинчи бўғинига тушган иккинчи даражали урғу қарашлилиқ формаси аффиксининг биринчи бўғини туши. қолишига йўл қўйган кўринади, маніт шакли -м кўринишигача қисқаради (лаб гармониясига кўра т>м); саніт формаси эса - т кўринишигача қисқаради (112, 27-28).

Ҳар иккала гипотеза ҳам ўзининг рационал маъзига эга эканлиги уларнинг қайси бири тўғри ёки нотўғри эканлиги хусусида баҳс юритишни қийинлаштиради, қолаверса, бу тўғрида ҳақамлик қилиш тадқиқотимиз объектига кирмайди. Биз учун эътиборли томони шундаки, ҳар иккала ҳолда ҳам эгалик аффикслари кишилик олмошларидан қисқарув ҳодисасига учраш орқали келиб чиққанлиги фактидир.

Ҳозирги ўзбек шеваларида турк тилларида мавжуд бўлган т>г>у>о (ноль) фонетик қонуниятига мувофиқ адабий тилдаги -(и)нг, -(и)нгиз эгалик кўшимчалари қарлуқ шеваларида -(ъ)й, -гъз, -(ъ)йъз, -ъз каби қисқарган шаклларга эга бўлади.

а) -(и)нг кўшимчаси Тошкент, Паркент, Ниёзбоши, Фарғона, Андижон, Каттақўрғон шеваларида -(ъ)й шаклида қўлланади. Масалан, Тошкент, Кўқон, Қарши шеваларида тълъинъ (тилингни), бошъинъ (бошингни) ва бошк. (159, 23).

б) -(и)нгиз кўшимчасининг -(ъ)гъз, -(ъ)гъз қисқарган шакллари юкоридаги шеваларда ҳамда Бухоро, Наманган шеваларида учрайди. Тошк. Болâ+гъз (болангиз), Фарғона âкайъз (акангиз).

Андижон, Ўзган, Жалолобод шеваларида -(ъ)нглар формасида-ги -η ундоши (эгалик аффикси) туширилиб, унинг -ъ:нâр, -ъ:нâ, -у:нâ, -:нâ формалари вужудга келтирилади. Андижон: кѳзънâр (кўзинглар), Наманган: олмâ:нâ (олманглар) каби (159,24).

2. Туркий тилларда эгалик категорияси кўрсаткичларининг кишилик олмошлари билан генетик алоқаси, яъни уларнинг ҳар бири ўзи кўшилиб келган сўз орқали ифодаланган предметнинг маълум шахсга тегишли эканлигини кўрсатиб туриши шахс олмошлари билан ифодаланган қаратқични тушириб қолдириш имкониятини туғдиради: менинг қаламим -->қаламим каби.

Ўзбек тили оғзаки-сўзлашув нутқида баъзан услубий мақсадда, поэтик асарлар тилида ва шунингдек, шеваларда эгалик тушунчасини «менинг китоб» тарзида ифодаланишини учратиш мумкин (163, 182-183).

Рост айтсам унча ёқмаган эди

Оталарга бизнинг чарм камзул ҳам.

(Э.Воҳидов. Муҳаббат. -Тошкент, 1982,189-б)

Шеваларда: Тошкент: бъзъ //Фарғона: бъздъ // Бухоро: бъзнъ //Каттақўрғон: бъзләнъ//Кўқон: бъзânъ боғ[ъмъз] - бизнинг боғ (159, 624).

Эгалик кўшимчасининг қуйидаги ҳолатда туширилиб қолдирилиши кузатилади, яъни ҳозирги ўзбек тилида «мен ўқиган китоб» типидagi бирикмаларда феъл формаси (ўқиган)нинг аниқловчи вазифасида келиши туфайли эгалик аффиксини қўллашга эҳтиёж туғилмайди (54, 66).

Баъзи ҳолларда, жумладан шеваларда (масалан, Боғдон-Фориш шевасида) «болалар боғчаси», «қовун пўчоғи» каби сўз бирикмаларида эгалик кўшимчасисиз «болабоғча», «қовунпўчок» тарзида қўлланилади ва ушбу ҳолни сўз бирикмасининг турғунлашиб, кўшма сўзга яқинлашиб бораётгани билан изоҳлаш мумкин. Н.Маматов бундай бирикмаларни оралик (аналитик) конструкциялар деб атайди ва

уларнинг муҳим белгиси соддалашиш йўли билан кўшма сўзга ёки сўзга айланаётганлигидир, деб кўрсатади (147, 19).

3.3.3. Кўплик категорияси кўшимчасининг қисқаруви

Ўзбек адабий тилида кўплик формасининг морфологик кўрсаткичи фақат битта -лар форманти бўлиб, унинг фонетик вариантлари йўқ. Қадимги туркий тилларда ҳам, эски ўзбек тилида ҳам отлардаги грамматик кўплик маъноси асосан -лар/-лар аффикси орқали ифодаланган. Ҳозирги туркий тилларда мазкур кўшимча кўпликни ифодалашда асосий роль ўйнайди ва унинг икки ва ундан ортиқ вариантлари бор.

Йул-йулакай шуни қайд этиш керакки, қозоқ олими Н.И.Қурмонбоев кўплик категориясининг умумтурк -лар кўрсаткичини III шахс кўпликдаги олар (улар) олмошидан кейин чиққан (~лар<- о-лар) деган фикрни баён этади (64, 23). Бу фикрга қўшилиш қийин, чунки Н.И.Қурмонбоев асос сифатида тақдим қилаётган сўзнинг ўзи ҳам бирликдаги олмошига -лар аффиксини қўшиш орқали ясалган.

-лар аффикси турли вариантларининг вужудга келиши сабаблари сифатида сингармонизм, ассимиляция, аффикс таркибидаги ундош товушларнинг тушиб қолиши каби ҳолатларни кўрсатиш мумкин.

Ўзбек халқ шеваларида -лар аффиксининг -ла// -ла̣ // -ло// -ле̣ , -но// -на̣ // -не̣ - сингармонистик вариант, -ор, -а каби қисқарган формалари учрайди. Кўришиб турибдики, СУС типидagi бўғин (лар)нинг СУ(С), (С)УС, (С)У(С) шаклида қисқарувга учраши туфайли кўплик кўшимчасининг қисқарган формалари вужудга келган, туркий тиллар учун бу хилдаги бўғин "емирилиши" типик ҳолдир (14, 56). Шунингдек, мазкур бўғинни ташкил қилувчи товушларнинг сифатига ҳам эътибор бериш зарур: бўғин таркибидаги иккала ундош - сонорлардир, унли эса тилорқа, ўрға кенг а унлиси (сингармонистик шевалар учун), тилонди, ўрта кенг α унлисидир (носингармонистик шевалар учун).

р, л сонор товушлари ҳақида ҳамда а унлисининг татаффузда тушиб қолиши туркий тилларда кенг тарқалган ҳодисадир. Бу хусусият уларнинг акустик-физиологик характеристикалари билан боғлиқ, дейиш мумкин.

Ўзбек тили шеваларида -лар аффиксининг қисқаруви қуйидагича юз беради:

1. р ундошининг тушиб қолишига кўра

а) -ла/-ла; Жанубий Қозоғистон шеваларида сийирла (сигирлар); Хоразм шеваларида (Кўшкўпир) адамла (одамлар).

б) -ло/-ле; Наманган шевасида оқомленъ (акамларни), Шоф-рикон шевасида калхѳсчъло (колхозчилар) (159, 8).

2. л ундошининг тушиб қолишига кўра.

Мазкур ундошнинг тушиб қолиши хақида бунинг натижасида ---ар / -а формаларининг хосил бўлиши кўпроқ кишилиқ олмошлари билан контакт ҳолатда юз беради. Биз олмоши мисолида кўриб чиқайлик:

а) бизар /биза. Бу форма Кўқон, Бухоро, Қоракўл, Хоразм шеваларида учрайди: бьзар//бьза//биза (159, 10).

Бьза// биза формаси -лар кўрсаткичи таркибидаги ҳар икки ундошнинг тушиб қолиши билан характерланади ва -а шакли ёлғиз ҳолда кўплик маъносини англата олмайди. У ўзак таркибидаги қадимги -з кўплик аффикс билан контант ҳолатда кўпликни ифодалатай олади; -з аффикси (ҳозирда ўлик формант бўлса-да) эса кишилиқ олмошларида ўз хусусиятини сақлаб қолган кўринади.

Умуман, ўзбек шеваларидаги биз олмошига кўшилувчи кўплик аффиксининг қисқариш механизмини қуйидагича ифодалаш мумкин:

1. биз[л]ар>бизар>биза[р]>биза

2. бизла[р]>бизла>биз[л]а>биза.

Қайд этиш лозимки, баъзан бир товушга қадар қисқарган (-а) кўплик кўшимчаси грамматик маъно англатиш хусусиятидан маҳрум бўлиб қолиши мумкин, унда мавжуд формага -лар аффикси қайтадан қўшилади, бу ҳодиса Қорабулоқ шевасида учрайди, яъни мазкур шевада улар олмошининг қисқарган ула формасига -лар кўшимчаси қўшилиб, плеонастик улалар шакли ясалди (159,13). Ўзбек тилида аффиксал плеоназмнинг бу ҳилдаги кўриниши кенг тарқалган (164,7).

Кўплик аффиксининг қисқартириб ишлатилишининг услубий хусусиятлари ҳам мавжуд: -лар кўшимчаси алабий тилда ҳурмат маъносини англатишга хизмат қилади, унинг қисқарган вариантлари ҳам бундан мустасно эмас. Улар жуда катта ҳурмат; ўта ҳушмуомалалиқ маъноларини англатиш учун хизмат қиладилар. Масалан, Г.Саидваққосовнинг кўрсатишича, кўплик кўшимчаси фақат қисқарган формада қўлланиладигани

юқоридаги функцияларни бажара олади (кирсилса, турсилса каби) (99,79).).

3.3.4. Келишик формантлари қисқаруви

Туркий тилларда келишик деб шарғли равишда сўзларнинг гап-даги ўзаро муносабатларини ифода қилувчи от ёки отлашган сўзнинг аффиксал формасига айтилади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ва ўзбек тилининг қипчоқ гуруҳига оид шеваларда олтига келишик борлиги маълум: 1) бош келишик; 2) қаратқич келишиги; 3) тушум келишиги; 4) жўналиш келишиги; 5) чиқиш келишиги; 6) ўрин келишиги.

Бош келишикдан бошқа ҳамма келишиклар ўзларининг махсус кўрсаткичи (аффикси)га ва унинг бир неча хил фонетик вариантларига эга.

Бу вариантларнинг баъзилари, бизнингча, келишик аффиксларининг қисқарган вариантлари сифатида қаралиши мумкин. Шунингдек, маълум синтактик муносабатлар доирасида ва шеърий нутқда келишик қўшимчалари кўпинча тушириб қолдириладики, буни ҳам келишик аффикслари қисқаришининг бир тури деб ҳисоблаш мумкин.

Қаратқич келишиги. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қаратқич келишигининг кўрсаткичи -нинг қўшимчасидир. Оғзаки-сўзлашув нутқи ва шеваларда унинг 15 га яқин формаси мавжуд. Бу кўрсаткичларни унинг ассимиляцияга учраган ва учрамаган тўлиқ кўрсаткичлари (-нинг, -динг, -тинг...) тўлиқсиз (қисқарган) кўрсаткичлари: -iñ /-iñ ; -üñ/-uñ; -nī, -tī, -zī, -lī, -mī, -vī, -ǵī, —gī, —jī, -yī, -kī, —pī, —rī, -sī, -hī-, -xī, -çī; -l/ -ī // -l ташкил этади (159, 41)*.

Қисқарган шаклларни ҳам куйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1) формант таркибидаги -н ундошининг тушиб қолиши натижа-сида ҳосил бўлган шакллар. Булар -iñ /-iñ ; -üñ/-uñ аффиксларидир. Шўраҳон, Чимкент шевалари: той+ин палавы, ат+ин эғъри (159,40)

Мазкур қўшимчаларнинг этимологияси хусусида бошқача тахминлар ҳам мавжуд, яъни -iñ /-iñ ; -üñ/-uñ шакллари қадимги туркий тилдаги -iñ /-iñ /-uñ қўшимчасининг реликт шакллари сифатида сақланиб қолган кўринишлари бўлиши мумкин.

Баъзи олимлар, жумладан Н.А.Баскаковнинг фикрича, қаратқич келишигининг туркий тиллардаги бошланғич формаси -iŋ дир (13, 225-227), А.М.Шчербак эса худди шундай архаик (ёки оралик) формаларнинг диалект ва шеваларда, қариндош тилларда сақланиб қолиши мумкинлигини айтади (134, 28).

2) -ŋ ундошининг тушиши натижасида вужудга келган шакл. Оғзаки-сўзлашув нутқида: укамни[нг] китоби, бизни[нг] уй. Андижон шевасида: ошнъ гōшъ, йознъ кўни (159, 38).

-н сонор товушининг ва умуман бошқа сонорларнинг нутқда тушиб қолиши туркий тилларга хос ҳодиса ҳамда бу ҳол сонорларнинг алоҳида хусусиятидир. Бундан ташқари, Н.А.Баскаковнинг кўрсатишича, туркий тиллардаги кўшимчалар қисқаруви (деформацияси)нинг характерли хусусиятларидан бири аффикснинг ё бошланғич, ёки охири товушининг тушиб қолишидир, бу хусусият туркий тилларнинг у ёки бу тармоғида турлича намоён бўлади, жумладан ўғуз гуруҳига мансуб тилларда кўшимчалар бўғин бошидаги товушни йўқотадилар, бошқа тилларга эса аффикс таркибидаги охири товуш тушиб қолади (13,246). Ўзбек адабий тили туркий тилларнинг қарлуқ-чигил-уйғур тармоғига мансуб, табиийки, унга кўшимчалар деформациясининг иккинчи тури хос.

Қаратқич келишиги кўшимчасининг юқорида қайд этилган сабабларга кўра -ни шаклида қўлланилиши «айрим тилшуносларнинг ўзбек шеваларида ва шу асосда ўзбек адабий тилида ҳам бешта келишик бор (тушум ва қаратқич келишиклари фарқланмайди, дейишларига сабаб бўлмокда» (162,56).

3) -i /-i / -i қисқарган шакли. Бу шакл тилшунослигимизда ҳали махсус текшириш объекти бўлганича йўқ. Бизнингча, мазкур шакл бошланғич -iŋ (-(инг) шаклидаги [ŋ] сонорининг талаффузда тушиб қолиши натижасида вужудга келган деб ҳисоблаш мумкин. Бу шакл ўғуз гуруҳи шеваларида учрайди. Боғот: ойи[нг] а:ки (уйнинг охаги); Янгиарик: болалари[нг] китāпини неттинг (болаларнинг китобини нима қилдинг?)

Шеърый нутқда вазн талабига асосан қаратқич келишиги кўшимчаси -н шаклида қўлланади:

Тинглайман кўп ўзбек сўзларин
Хоразмча талаффузини.

(Э.Воҳидов. Муҳаббат, 22-бет)

Белгисиз кўлдаш. Қаратқич келишиги куйидаги ҳолларда белгисиз кўлланиши мумкин:

1) Шеърий нутқда вазн талабига биноан:

Кўз олдидан ўтар қирқ биринчи йил

Масков бўсағаси

Аччиқ қаҳратон.

(Э.Воҳидов. Муҳаббат, 183-бет)

2) Номига қўйилганликни, воқеа-ҳодисаларнинг аталишини кўрсатганда: Навоий хиёбони, Ҳамид Олимжон бекати каби.

3) Кун, ой, фасл каби вақтни аниқлашчи бирикмалар қаратқичсиз кўлланади: пайшанба куни, апрель ойи, баҳор фасли каби.

Юқоридаги ҳолларда қаратқич белгиси қаралмишдаги формантдан (аксарият ҳолларда 3-шахс эгалик кўшимчаси -и дан) англашилади.

Л.А.Клетнева ўзбек тилида қаратқичли конструкцияларнинг аналитик конструкцияга айланишида -нинг шаклининг тушиб қолишини қайд этади (52,362). Эски ўзбек тилида сенинг біла типдаги конструкциялар ҳозирда сен билан шаклида кўлланади ва бу ҳол билан кўмакчисининг тўла грамматикализациялашиб, сўз ўзгартувчи (бизнинг мисолимизда -нинг) кўшимча функциясини ҳам ўз устига олиши билан изоҳланади. Қиёсланг: менингдек, ангингдек ⇒ мендек, ундай.

Темурхон наслидин султон Улуғбек,

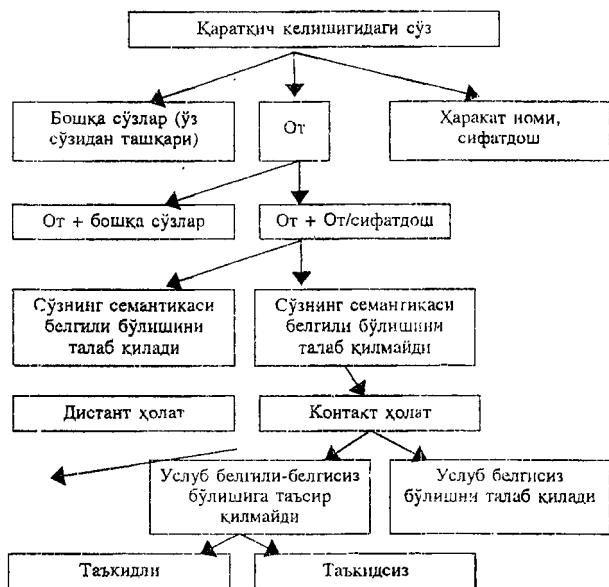
Ки олам кўрмади султон анингдек.

(Навоий. «Хайратул аброр»)

Сайдинг кўябер, сайёд,

Сайёра экан мендек (Фурқат)

Умуман, қаратқич келишигининг белгилари ва белгисиз кўлланилиши хилма-хил семантик-стилистик факторлар таъсирида юз беради ва бу ҳоллар схематик тарзда куйидагича ифодаланади:

Белгили

Белгисиз

(157,222)

Тушум келишиги. Тушум келишиги кўшимчаси учинчи шахс эгалик кўшимчасидан сўнг кўшилганда шеърий нутқда -н шаклида кенг ишлатилади:

Кичик кўприк,

Устунларга сувлар ўзин уради.

(Х.Олимжон. Асарлар, I, 63-бет)

Проф. Р.Қ.Кўнғуров мазкур формантнинг -и эгалик кўшимчасисиз биргина -н шаклида қўлланишига шундай мисол келтиради:

Канатчилар уйқун тарк этди

Кўтарилди кўкка парвози

(Ф.Фулом) (162, 76)

Бу ҳол, бизнингча, туркий тиллардаги бир бўғинда икки унлининг қатор кела олмаслиги қонуниятини билан изоҳланади. (Чоғиштиринг: уйқун ⇒ уйқуин) Демак, шеърий нутқда истисно тариқасида шу каби ҳоллар учраши мумкин экан. Ф.Каримовнинг кўрсатишича эса ўтган асрнинг 20-йилларида, ҳозирги ^{“а, а, а, а”}ўзбек тили энди сайқалланаётган бир пайтда шеърий

бўлмаган нутқда ҳам тушум келишиги кўшимчасининг қисқарган шакли (-н) қўллаш ҳоллари тез-тез учраган: Турмушларин яхшилов учун... (143,34).

Шева материалларида ҳам тушум келишиги кўшимчасини қисқартириб қўллаш ҳоллари кузатилади, жумладан, «Қирқ, Жўш, Найман, Қашқадарё (қипчоқ)... сингари шеваларда тушум келишиги кўрсаткичи Ш шахс эгалик кўшимчасидан сўнг -н (-ын, -ин) шаклида қўлланади: қыз+ын сатты, ат+ын алдим» (159, 42). Савол туғилади: шеърин нутқда тушум келишиги кўшимчасининг қисқартирилиши ушбу услубнинг хусусиятларига кўра юз берган эди, шеваларда бу ҳолатнинг кузатилишини нима деб изоҳланиши керак?

Бизнингча, бу шакл (яъни -н) тушум келишиги кўшимчасининг қадимги бошланғич формасининг баъзи ўзбек шеваларида сақланиб қолганлиги билан изоҳланиши мумкин. Маълумки, тушум келишиги кўшимчасининг бошланғич шаклларида бири -ын/-ин бўлган (112,35) Шеваларда, юқорида кайд этилганидек, архаик формалар кўпинча сақланиб қолади.

Ўзбек халқ шеваларида тушум келишиги кўшимчасини -ы/-и ёки -ъ шаклида қўллаш ҳам кузатилади. Ҳазорасп: китап+и алди; Қорақўл: иноғ+и соған хатын (159,43).

Бу шаклнинг вужудга келиши ҳақида бир йўла учта фаразни ўртага ташламоқчимиз. Бу формант: а) тушум келишининг Б.А.Серебренников ва Н.Х.Гаджиевалар реконструкция қилган қадимги праформаси -ы/-и нинг (108, 87-88) шеваларда сақланган кўриниши; б) қадимги -ын/-ин шаклидаги -н товушининг тушиб қолиши натижасида; в) ҳозирги тушум келишиги кўшимчаси (-ни) таркибидаги -н товушининг тушиб қоллиши натижасида вужудга келган форма сифатида мавжуд бўлиши мумкин. Бу масалани чуқурроқ ёритиш махсус тадқиқотни талаб қилади, албатта.

Белгисиз қўлланиш. Тушум келишиги қуйидаги ҳолларда бел-гисиз қўлланиши мумкин:

1) Поэзияда вазн талабига кўра:

У қолхоз тиклади

Янги юрт қурди.

(Э.Воҳидов. Мухаббат, 187-бет)

2) Тушум келишигидаги сўзнинг ўзи алоқага киришган ўтимли феъл билан ўзаро синтактик алоқаси йўқолганда. Бу ҳолда бирикма кўшма сўзга айланади. Масалан: бош котирди,

кўл кўйди, бола кўрди. Бу ерда шу. факт характерлики, тушум келишиги аффиксини тиклаш бирикма англлатувчи маънони ўзгартириб юборади. Масалан: бола кўрди - туғди, болани кўрди - кимдир болани кўрди (162,79).

Шеваларда тушум келишиги кўшимчасини. тушириб қолдириш мажхулликни англлатишга хизмат қилади, агар аффикс тикланса таъкид оҳанги кучаяди. Чоғиштиринг: Богдон-Фориш қой сотади - умуман кўй сотади, қойни сотади - кимдир кўйини албатта сотади.

Тушум келишигининг белгили-белгисиз қўлланишига таъсир ўтказувчи шарт-шароитлар қуйидаги жадвалда ўз аксини топган: (кейинги бетга қаранг).

Жўналиш келишиги. Туркологияга оид илмий адабиётларда мазкур келишикнинг ҳозирги ўзбек тилидаги кўрсатишичи -га қадимги туркий тилдаги праформа -қару дан қисқариш йўли билан келиб чиққанлиги хусусида маълумот берилади. Жумладан, А.М.Шчербак бу ҳақда қуйидагича ёзади: "... бизнинг фикримизча -қа / -ка < -қару кўшимчасининг таркибидаги компонент сифатида эмас, балки унинг хронологик жиҳатдан кейинроқ пайдо бўлган, шаклан ўзгарган тури сифатида қаралиши керак (-қару>-қар>-қа>-а)". Умуман, олимнинг фикрича, икки бўғинли морфологик кўрсаткичларнинг бир бўғинли кўшимчага айланиши умумтил тенденцияларидан, ўзига хос тил универсалияларидандир (134, 49).

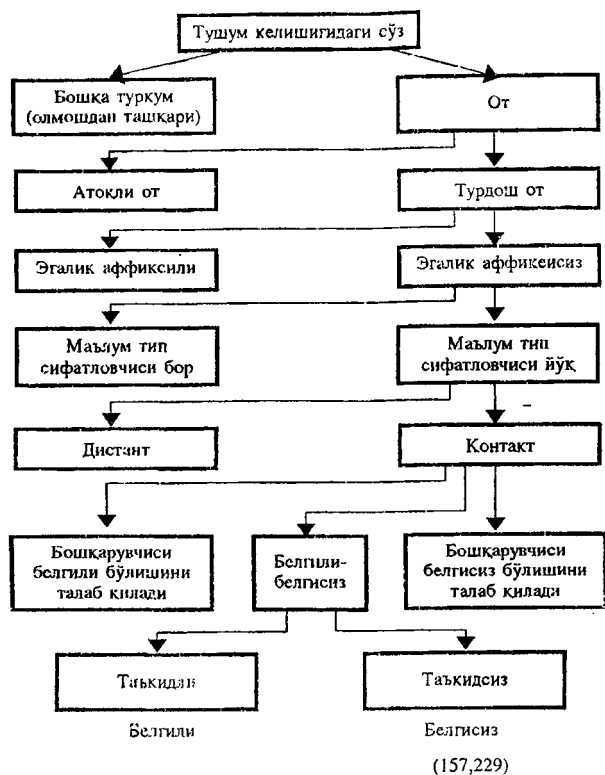
Жўналиш келишиги аффикси поэтик нутқда кўпроқ вазн, оҳанг талаби билан қисқарган -а формасида ишлатилиб қолади:

Тушди савдойи муҳаббат бошима.

Ор этур мардум келурға қошима.

(Бобораҳим Машраб)

Ўзбек тили шеваларида ҳам жўналиш келишиги кўшимчаси қисқартирилиб -а // - о// -э // -е тарзида қўлланилади. Масалан, Қўшқўпир: иззати билгэн одама қил; Қорақўл: шo:po, олот+-o каби (159,43).

Белгисиз қўлланиш. Жўналиш келишиги кўшимчасини тушириб қолдириш сийрак бўлса-да учраб туради:

1. Бизларнинг хурсандчилигимиз йўлида Отабек билан бирга Тошқент тушиб, ўз қўллари билан тўйимизни ўтказишингизга ишониб - Юсуфбек хожи ва қудачалари.

(А.Қодирий. Ўтган кунлар. -Тошкент, 1985, 147-б.)

2. Ошқозон ёмон, Саидмурод Замонович, - деди у дори юқини ялаї туриб, отпуск олиб Есентук бормасам бўлмайди. ("Ёшлик"ж., 1984, №4, 42-бет).

Жўналиш келишиги кўшимчасининг тушириб қолдирилишини А.Н.Қононов мазкур ҳолда жўналиш келишиги ўрнида бош келишикнинг қўлланиши билан изоҳлайди (55, 95).

В.Г.Гузев ва Д.М.Насиловлар бу масалага бошқача ёндашадилар, уларнинг фикрича, бундай ҳоллар "... маълум келишик формасининг бошқа предметлар билан алоқаси коммуникатив планда аниқ бўлган пайтда қўлланмаслиги", деб изоҳланиши керак (38, 160).

Агар юқорида келтирилган мисолларда ҳаракатнинг (шахснинг) бориш ўрни контекстда кучли оттенка билан ифодаланлигини эътиборга олсак, (шахс - Тошкент, шахс - ҳаракат - Есентуки), унда кейинги фикрнинг ҳақиқатга яқин эканлиги маълум бўлади. "Ўзбек тили грамматикаси" китобида келтирилган "бошини қуйи солмоқ". "паст тушмоқ" ибораларидаги белгисиз қўлланиш ҳолларини ҳам юқоридаги аргумент билан изоҳлаш мумкин (157, 238).

Ўрин келишиги. Ўрин келишигининг адабий тилда ҳам, шеваларда ҳам қисқарган вариантларини учратмаймиз. Гоҳида замон (вақт)ни англаувчи отлар (йил, ой, фасл) иштирок этган турғун ва эркин бирикмаларда айнан ўша отлар таркибила тушириб қолдирилади: Ер ҳайдасанг куз ҳайда, куз ҳайдамасанг юз ҳайда (мақол); Жиззах шеvasида: шоптоль келась йъл (йилда) соладь; (159,53). Бу ҳодисанинг вақтни англаувчи отлар билан боғлиқ ҳолда юз бериши бежиз эмас, албатта, воқеа-ҳодисанинг қайси пайтда содир бўлиши (куз, келаси йил, ҳар ой...) контекстда яққол ифода этилгани учун ўрин келишиги аффиксини тушириб қолдириш имконияти вужудга келган бўлиши мумкин.

Чиқиш келишиги. Чиқиш келишиги қўшимчасининг этимологияси хусусида сўз юрита туриб Г.И.Рамстед уни шу вазифани бажарувчи қадимги - дајан кўрсаткичидан келиб чиққанлигини қайд қилиб ўтади, яъни қадимги туркий тилда, жумладан оуызда (ўғузда) лексемаси ҳам "ўғуларда", ҳам "ўғулардан" маъноларини англатиш учун хизмат қилган, бошқа сўзлар таркибида ҳам унинг вазифаси ўзгармаган. Ўрин ва чиқиш келишикларини фарқлаш мақсадида мазкур формага "томон" маъносини англаувчи јан (ён) сўзи қўшилган ва оуыздајан (ўғуларда) формаси ҳосил қилинган. -da -јan бирикмаси кейинчалик қисқариб -dan (-дан) шаклини олган ва ҳозирда барча туркий тилларда ушбу қўшимча чиқиш келишиги кўрсаткичи сифатида мавжуддир (94,43).

Ўзбек шеваларида мазкур қўшимчанинг қисқартирилиб (-н товуши тушади) -да шаклида қўллаш кузатилади. Масалан,

Наманган шевасида: сьномага отъ сътъ+да: (сиртидан) Өтма; Юқори Қашқадарё (шаҳар) шевалари: бегдъ саройъда: (саройидан) олған; кейин кўмакчиси билан бирга қўлланганда у янада қисқаради ва -α шаклини олади: оған+α+кей (Найман шеваси) (159,53). -да: аффиксини Г.И.Рамстедт қайд қилиб ўтган - да (oyuzda) шаклининг шеваларда сақланиб қолганлиги билан изоҳласа бўладими? Бизнингча, йўқ, чунки -да: кўшимчасидаги унли товушда иккиламчи чўзиқлик сезиладики, бу ҳол ундан кейинги ундошнинг тушиб қолганлиги белгисидир.

3.4. Қисқарган тил бирликларининг мақоми

Тилларда доимо юз бериб турувчи қисқарув ҳодисаси махсули сифатида уларда қисқарган унсурлар вужудга келади ва қисқарган бирликлар бошқа тил бирликлари каби коммуникация жараёнида амалда бўладилар. Мазкур бирликларнинг тил ва нутқда тутган ўрни тадқиқотлаб мавзу: зеро, аксарият тадқиқотларда қисқарган тил бирликларининг вужудга келиш йўллари муфассал баён қилинса-да, уларнинг тил системасида тутган ўрни ва ролига кам эътибор берилади. Шу сабабли ишимизда қисқарган тил бирликларининг тилдаги мақоми хусусида ўзбек тили материалларида фикр юритишга уриниб кўрамыз.

Ишнинг бундан олдинги қисмларида баён қилинганлардан маълум бўлганидек, қисқарган тил бирликлари уч хил кўринишда намоён бўлади: мустақил сўз, сўз варианты (дублет) ва аффиксал морфема шаклида. Шунга асосан қисқарган тил бирликларининг тилдаги мақоми юқоридаги каби уч даражада деб ҳисоблаш мумкин, аммо ҳар бир ҳолнинг ўзига хос баъзи бир томонлари борки, бу хусусда махсус тўхталиш талаб этилади.

3.4.1. Қисқарган тил бирликларининг мустақил (янги) сўз сифатида намоён бўлиши

Бу ўринда икки хил ҳолат кузатилади:

а) қисқарган сўз "тўла" сўзнинг ўрнини олади, (эски) идеал шакл унутилади; б) қисқарган шакл ҳам, идеал форма ҳам мустақил сўз сифатида амалда бўлади.

а) қисқарган сўзнинг идеал шакли муомаладан чиқариб, тил системасида унинг ўрнини эгаллаши диахроник планда кўп учрайдиган ҳол. В.В.Борисов таъкидлаганидек, "қисқарган

бирликлар иккиламчидир, ... улар қисқармаган, "тўлик" бирликлар борлигини кўрсатиб турадилар" (22, 61), яъни мазкур типдаги қисқарувлар тил тараққиётининг маълум бир этапида "тўла" ҳамда қисқарган шаклларнинг параллель қўлланишини инкор қилмайди, аммо вақт ўтиши билан А.А.Леонтьев тил тараққиётининг ягона шакли деб атаган қонуният таъсирида вақтинча ҳукм сурган унсурларидан бири (албатта, аксарият ҳолларда талаффуз учун қулай, қисқарган вариант), танлаб олинади (66,73).

Масалан: хон<қоғон, буйруқ<буйуруқ, айрил<айирил// адырил; бултур<бир йил дурур, совлик қўй<соғиқлик қўй каби.

б) қисқарган тил бирлиги идеал шакл билан бирга амалда бўлиши уларнинг дастлабки маъносида дифференциация (урчиш) юз бериши билан изоҳланади, "янги маъно янги шаклнинг дунёга келишига сабаб бўлади,- деб ёзади шундай ҳоллар тўғрисида М.И.Мешчанинов, - аммо бунда у энди бошқача мазмун касб этган эски формага таянади" (83,324).

Масалан, ҳозирги ўзбек тилидаги мунчоқ сўзи ялтироқ тош (металл)лар тизмасидан иборат, қўлга ва кўкракка тақиладиган безак маъносини беради, унинг генезиси бўйинчоқ сўзи билан боғлиқ, унинг шаклида юз берган эволюцияни қуйидагича тасвирлаш мумкин: бўйинчоқ//мўйинчоқ (б//м алмашинуви)>мунчоқ. Дастлабки шакл - бўйинчоқ ҳам нутқий истеъмолда қўлланади ва у англатадиган маъно (фақат бўйинга тақиладиган нарса, медальон маъносида) ҳам ўзгачадир. Ҳозирги ўзбек исмлари орасида ҳам шундай ҳолни учратиш мумкин: Ботир<Баҳодир, Полвон<Паҳлавон, Мамат<Муҳаммад каби. Шунингдек, яқиши (ёқмоқ маъносида)<яқши. Мазкур ҳолларга сўз вариантларининг тилда амалда бўлиши сифатида ёндашиб бўлмайди, чунки улар элтадиган маъно вариантлари каби эмас.

3.4.2. Қисқарган тил бирликларининг сўз вариантлари сифатида намоён бўлиши. Сўз вариантларининг ҳосил қилиниши мураккаб ҳодиса бўлиб, у турли сабабларга кўра вужудга келиши мумкин. Ушбу сабаблардан бири сифатида сўз структурасиде юз берувчи морфонологик ўзгаришларни (бир сўз юритаётган ҳолларда - қисқарувни) кўрсатиш мумкин. К.С.Горбачевичнинг фикрича, "сўз вариантлари - бу маълум бир сўзнинг доимо вужудга келиб турувчи ўзгарган шакллари бўлиб, бунда вариант ва сўз ўртасида морфологик-сўз ясалиш

ўхшашлиги, лексик ва грамматик маънонинг яқинлиги сақлаб қолинади" (36, 17).

Мазкур ҳодиса ишнинг бундан олдинги қисмида келтирилган А.А.Леонтьевнинг фикрида баён этилган ҳоллардан қатъий назар амалда бўлади ва сўзларнинг қисқарган вариантларининг идеал шакл билан параллель ҳолда ҳукм суришини уларнинг тил таракқиёти жараёнида турли нутқ услубларига хосланиши билан изоҳлаш мумкин, "қисқарган формани тўла шаклнинг кичрайтирилган кўриниши деб ҳисоблаш хатодир. Тўлиқ ва қисқа шакл ўртасидаги фарқ уларнинг лексик маъноси билан ўлчанмайди. У нутқда қўлланишга боғлиқдир, масалан, нейтрал услубда, аргода..." (121,123).

Қисқарган сўзлар тўлиқ шаклнинг морфологик варианты (дублети) сифатида амалда бўлиши мумкин ва улар адабий тил материали бўлмиш у ёки бу сўзнинг оғзаки-сўзлашув нутқи ҳамда диалектал нутқдаги формалари сифатида намоён бўлади ва уларда идеал шаклнинг ҳеч бўлмагандэ бир товушга қисқариши кузатилади.

Масалан: адабий тилдаги олиб кел буйруқ феъли оғзаки-сўзлашувда опкел, диалектал нутқда опкэ; ад.-орф. муборак бўлсин~ оғз.-сўзл. морак бўсин ~ диал. моро вџсун; ад.-орф. милиционер ~ оғз.-сўзл. милиса ~ диал. мэлсџ; ад.-орф. бригадир>оғз.-сўзл. бригад-диал. бургџт(а).

Кўриниб кўрибдики, сўзнинг морфологик вариантлари нутқ услубларига кўра вужудга келади ва уларда лексик маънонинг ўзгариши кузатилмайди. Таъкидлаш лозимки, кейинги икки мисолда оғзаки-сўзлашувда ва диалектал вариантларда маъно кенгайтириши юз беради ва улар мос равишда бир хил ўзакли икки сўзни ифодалай оладилар, яъни: бригадир, бригада~бригад // бургџт; милиция, милиционер// милиса ~мэлсџ.

Ўзбек тилида қўлланиш частотаси юқори бўлган сўзларнинг адабий тилда, оғзаки-сўзлашувда, шевада қўлланишида қисқарувнинг кўплаб учраши тилшуносликда "сўзнинг қисқарган муқобили" атамасини киритишни ҳамда ушбу мавзунини чуқурроқ ўрганишини тақозо қилади.

3.4.3. Қисқарган тил birlikларининг қўшимча сифатида намоён бўлиши. Ишнинг бундан олдинги қисмларида баъзи мустақил сўзларнинг аффиксларга айланиши механизми

хусусида сўз юритган эдик. Ушбу ўринда мустақил сўзлардан келиб чиққан баъзи кўшимчаларнинг тил унсурлари ва аффиксал морфемалар тизимида тугган ўрни (мақоми) хусусида баҳс юритмоқчимиз.

Қисқариш йўли билан ясалган кўшимчаларнинг тилдаги мақомини белгилаб берувчи қуйидаги ҳолларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

а) кўшимча ва ўша кўшимча келиб чиққан мустақил сўз тилда параллель ҳукм суради: чок>ча // чок~ча; чоккина ҳовли, кичкина қизча; -йап (-яп)<йотиб // яп~ётиб; боряпти, бораётибди.

Юқоридаги ҳоллар хусусида А.М.Шчербакнинг қуйидаги фикрини келтириш ўринлидир: "Мустақил сўзларнинг аввал ёрдамчи сўзларга ва сўнгра кўшимчаларга айланиши уларнинг тараққиёт йўлининг турли босқичларидир, яъни бу ҳодиса лексик прототип тўла сақланган ҳолда ҳам амалга ошиши мумкин" (136, 169):

б) аффикс келиб чиққан сўз истеъмождан чиқади, аффикс унинг лексик маъносини грамматик маъно сифатида ўзлаштиради. Масалан: қару/ғару>қа//га>а. Дастлабки "қараб" маъносини англатувчи "-қару/-ғару" формасининг (Ўғузғару су ташікдіміз (Ктб) - Ўғуз томон лашқар тортидик) -қа//-га>а формасини олган ҳамда дастлабки шаклнинг «қараб» («to») маъносини грамматик -га маъносида ифодалаганлиги бунга типик мисолдир.

3.5. Қисқарув ва норма

Тил нормаси миллий онг ва маданиятнинг ажралмас қисми бўл-ганлиги учун ҳам тилда юз берувчи ҳар қандай ўзгариш аввало у билан таққосланади, лозим бўлганда ундаги мавжуд қоида га қо-нушларга бўйсундирилади, шу билан бирга тил нормаси фақат соци.ал қоидалар мажмуи эмас, у нуткий амалиёт билан боғлиқ ва ўзида тил системаси қонуниятлари ва эволюциясини акс эттиради. Шу нуқтаи назардан қараганда қисқарган тил бирликларининг пайдо бўлиши ва амал қилишида адабий тил нормаси билан алоқасини ўрганиш муҳимдир.

"Тилда юз берувчи ҳар бир ўзгаришга қадар озми-кўлми давом этадиган тайёргарлик даври бўлади,- деб ёзади

Т.С.Шарадзенидзе, - бу давр товушларни талаффуз қилишда, сўзлар ёки грамматик формаларни қўллашда нормадан озрок бўлса-да чекинишдан бошланади» (127,73). Қисқарув ҳодисаси ҳам диахронияда, ҳам синх-ронияда сўзнинг товуш структурасидаги ўзгариш, баъзи товуш, бўгин ва компонентларнинг тушиб қолиши билан боғлиқ, демак ҳар бир конкрет ҳолда ҳам қисқарган тил бирлигининг вужудга келиши нормадан чекинишдан бошланади ва бу ҳодиса, шубҳасиз, оғзаки-сўзлашув нутқида бошланади ва кейинчалик адабий тилга ва адабий нормага таъсир қилади. Л.В.Шчерба айтганидек, "... адабий тил жуда кам ҳолларда ўзи бирор нарса яратади, у кўпроқ ҳаётдан олади, тил турмуши эса баъзи кишилар гуруҳининг оғзаки-сўзлашув нутқида ҳукм суради"(132, 126).

Ҳозирги кунда ўзбек адабий тилида фаол қўлланувчи сарийёғ, намунча, қайни каби сўзлар оғзаки-сўзлашув нутқи маҳсули бўлиб, уларнинг ушбу шакллари адабий норма талабларига жавоб бера олади (Асли улар сарик ёғ, нега мунча, қайин ини шаклида).

Адабий тил ва унинг нормаси - тарихий категориядир, шу сабабли маълум бир адабий тилнинг у ёки бу тараққиёт босқичида сўз ёки сўзшаклининг нормага ёки норманинг сўзларга муносабати ўзгариши мумкин. Жумладан, А.Матғозиевнинг кўрсатишича, Абдулла Қодирий, Ҳамзалар ижод қилган 20-йиллар ўзбек адабий тилида кўмакчили конструкцияларда қаратқич келишиги аффикси қўлланган (Сенинг билан гаплашаман), шахс-кесим кўрсаткичи -дир шаклида ишлатилган (... уни тўзимсизланиб кутадир) (74. 62).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида мазкур бирикма ва сўзни сен билан, кутади шаклида қўлланилади.

XX асрнинг 30-йилларига қадар рус тилидан (ва баъзан бошқа тиллардан) ўтган сўзларнинг баъзи бир қисми қисқарув орқали тилимизга мослашар ва ўша қисқарган форма адабий норма тусини олган ҳолда тилимизга кириб келарди. Жумладан, пудрат (подряд), каноп (конопля) каби. Аммо кейинчалик юритилган тил сиёсати ана шу объектив ҳолатни тўхтатиб қўйди ва ҳозирда оғзаки-сўзлашув нутқида қисқарган ҳолда талаффуз этилувчи сўзлар (акация< акас, милиция >милиса, смена> исмин каби) адабий тил нормаси бўлишдан четда

қолдилар ва тилимиз талаффуз қоидаларига мос келмайдиган ҳолда адабий тилга киритилдилар.

3.6. Хулоса ўрнида

1. Ҳозирги замон гилшунослик фанида қисқарув жараёни тил сатҳлариаро структурал-семантик ҳодиса сифатида талқин қилинмоқда.

Қисқарув маълум сўзнинг товуш комплексида юз берувчи камайишни ўзида ифода этади ҳамда қисқарув туфайли нутқ (тил)да сўз ёки сўз формасининг қисқарган шакли вужудга келади.

У ёки бу тилга хос бўлган қисқарув ҳодисасининг рўй бериш механизми ҳақида қисқарган тил бирликларининг вужудга келиши ва унинг структурал тузилишини ўша тилга хос бўлган типологик хусусиятлар, фонетик, грамматик қонуниятлар белгилайди ва улар система (тил)га таъсир қилувчи экстралингвистик факторлар билан бир қаторда қисқарув ҳодисасига замин ҳозирлайдилар.

2. Ўзбек тилидаги қисқарув ҳодисасининг лингвистик табиатини мазкур тилнинг (ва умуман туркий тилларнинг) фонетик системасидаги баъзи товушларнинг акустик-физиологик жиҳатдан кучсизлиги туфайли талаффузда тушиб қолиши, урғу кўчиши, бўғин тушиши, ўзбек тили морфологик қурилишининг ўзига хос хусусиятлари ва улар билан алоқадор жараёнлар белгилаб беради.

Ҳар бир товуш (бўғин) тушиши ҳодисаси идеал шаклнинг ҳеч бўлмаганда бир товушга ва аксарият ҳолларда ундан юқори даражадаги қисқаришига олиб келади.

3. Ўзбек тилида сўз даражасидаги юз берувчи қисқарувлар морфонологик аҳамият касб этадилар, яъни у ёки бу товушнинг тушиб қолиши сўзнинг фонетик структурасини ўзгартирпш билан бир қаторда унинг морфологик таркибини ҳам ўзгартиради ва шундан келиб чиқиб ўзбек тилидаги қисқарувларни шартли равишда фонетик ва морфологик турларга ажратиш мумкин.

4. Ўзбек тилида:

- тор и, у, э унлилари сўзнинг урғусиз бўғинида;
- а кенг унлиси сўзнинг урғусиз бўғинида ҳамда ўзлашган қатламга оид сўзларнинг ўзбек тили фонетик структурасига мослашиш натижасида сўз ўртаси ва сўз охирида;

- х, й, в ундошлари сўз бошида;
- й, ғ, х, в, л, р, н товушлари икки унли орасида келганида сўз ўртасида;

- ўзбек тилига бошқа тиллардан кириб келган ва охири -нд, -нт, -рт, -ст, -фт, -кт, -хс, -хд, -хт, -шт, -рх, -рг ундошлар бирикмаси билан тутаган сўзларда сўнгги ундошлар;

-л товуши баъзи буйруқ феъллари, феълнинг функционал формалари ва олмошлар таркибида сўз охирида тушиб қолиши натижасида қисқарув ҳодисаси юз беради. Шунингдек, баъзи сўзлар таркибидаги оҳангдош ва ёнма-ён келган бўғинлардан бирининг тушиб қолиши ҳам қисқарган сўз шакллари вужудга келтиради.

5. Ўзбек тилидаги эгалик, кўплик, келишик категориялари қўшимчалари ўзларининг товуш таркибида юз берган ўзгаришлар натижасида қисқартирилиб ҳамда маълум нутқий контекстда заруратнинг йўқолиши натижасида формал белгисиз қўлланиши мумкин.

6. Қисқарган тил бирликлари тилда мустакил сўз, сўз муқобили ва қўшимча шаклида ҳукм суриши мумкин.

7. Синхрон пландаги қисқарган тил бирликлари ўзларининг тўлиқ шаклларига эга бўладилар ва шу сабабли тил нормасига сингиб кета олмайдилар, диахрон пландаги қисқарувлар эса норма тусини оладилар, бу тўлиқ шаклнинг бутунлай истеъмолдан чиққанлиги ёки идеал ва қисқарган шакллар ўртасида рўй берган маъно урчиши туфайли юз беради.

ХУЛОСА

1. Лингвистикага оид назарий-практик адабиётда биз "қисқарув" деб атаётган ҳодисанинг юз бериш механизми ва тил системасида юз берувчи экономиянинг назарий томонлари ҳали пухта ишлаб чиқилмаган ва тилларнинг структурал ва семантик тараққиётида муҳим ўрин тутувчи тежамкорлик хусусияти тўғрисида кенг масшабли тадқиқотлар олиб бориш тилшўблик фанининг долзарб вазифаларидандир.

Ўзбек тилшунослигида қисқарув ҳодисасини ўрганишга доир қатор тадқиқотлар амалга оширилган. Уларнинг аксариятида бу ҳодисанинг асосан фонетик томони у ёки бу даражада ёритилган. Лекин ҳозирга қадар қисқарув ҳодисасининг моҳияти, унинг нутқ жараёнида содир бўлиши сабаблари, тил (нутқ) ҳодисаси сифатидаги ўзига хос белгилари атрофлича ўрганилмаган ва илмий умумлаштирилмаган. Бунга асосий сабаб, биринчидан, қисқарувнинг тил (нутқ.) ҳодисаси сифатидаги мураккаблиги; иккинчидан, қисқарувга учраган форма билан идеал шакл ўртасида конкрет чегаранинг ҳаминша ҳам қатъий мавжуд эмаслиги; учинчидан, терминологик дифференциациянинг айтарли даражада эмаслиги ва тўртинчидан, назарий-практик адабиётда ушбу ҳодисага алоқадор фикрларнинг, асосан, йўл-йўлакай қилинган қайдлар сифатида учрашидир.

Буларнинг ҳаммаси тилшунослигимиз олдига ўзбек тили морфологик системаси ва сўз ясалишида муҳим ўрин тутувчи қисқарув ҳодисаси хусусида кенг пландаги тадқиқотлар олиб бориш вазифасини қўяди

2. Тилдаги тежамкорлик тамойили сўзловчи (индивид)нинг рухий, психофизиологик қувватини тил бирликларини қисқартириш, тушириб қолдириш орқали тежаш, коммуникацияга кетадиган вақтни камайтириш, тилдаги ортиқчаликни бартараф этиш эҳтиёжларидан келиб чиқиб, зоҳир бўладиган умумтил тенденциясидир, экономия ўз моҳиятига кўра нутқий алоқани осонлаштиришга хизмат қилади ва узатилаётган ахборотнинг сифатига салбий таъсир ўтказмайди.

Тилдаги тежамкорлик тамойили кўп қиррали ҳодисадир, қисқарув эса унинг сўз даражасида юз берувчи алоҳида ҳолидир, дейиш мумкин.

3. Қисқарув маълум лексик-грамматик материал асосида вужудга келади. Қисқарувга асосан кўп бўғинли лексемалар учрайди. Бир бўғинли сўзларнинг қисқаруви сийрак учрайдиган ҳодиса бўлиб, у частотавийлиги юқори бўлган сўзларда кўпроқ намоён бўлади.

От, олмош, феъл, сон, сифат туркумларига хос сўзлар ҳамда отли ва феълли сўз бирикмалари қисқарувга кўпроқ мойилдирлар. Атоқли отлар орасида киши отлари (антропонимлар)нинг қисқарувга учраши - кенг тарқалган ҳолдир.

Қисқарган (иккиламчи) форманинг структурал белгилари бошланғич шаклнинг тузилиши, этимологик, морфологик хусусиятларига боғлиқ.

4. Қисқарган бирликларнинг ўзига хос хусусияти аввало уларнинг бошланғич шаклдагига нисбатан содда тузилишга эга бўлишидир. Мураккаб бирламчи структуранинг қисқа иккиламчи шакли билан алмаштирилиши ўз навбатида тилнинг грамматик системасида маълум ўзгаришлар ясайди; қўшма (икки компонентли) сўзлар ва сўз бирикмасидан янги сўзлар ясалади, у ёки бу сўзнинг қисқарган ва тўлиқ шакллари ўзаро семантик узоқлашиш натижасида иккита мустақил сўзга айланади, сўз вариантлари вужудга келади ва ниҳоят, қисқарув ёрдамида тилнинг қўшимчалар тизими вужудга келган ва ҳоказо.

5. Қисқарувлар дастлаб окказионализм сифатида вужудга келадилар ва уларнинг маълум бир қисми узул маъно касб этиб, тилга сингиб кетадилар.

Қисқарув, одатда, тил эгалари ўртасида аввало маълум бир-ижтимоий қатлам орасида пайдо бўлади ва сўнгра кенгрок ёйилади. Агар ёзма нутқда қисқарган ва тўлиқ шакл параллель қўллана бошласа, қисқарган шакл норма тусини олиши мумкин.

Қисқарган тил бирликлари синхрон планда, эркин, норасмий нутқ турларидан бўлмиш жонли сўзлашувда ва диалектал нутқда кўпроқ вужудга келадилар ва сўнгра бошқа нутқ услубларига ёйилдилар, диахрон пландаги қисқарувлар эса бугунги кунда адабий нормага айланган мураккаб структурали бирикмаларда ва алоҳида бирликлар сифатида иккиламчи шакл сифатида мавжуддирлар ва бунда аксарият ҳолларда қисқарган форма билан истеъмождан чиққан идеал шакл ўртасида формал (генетик) алоқалар сақланиб қолади.

6. Ўзбек тили даражалари (сатҳлари)да юз берувчи қисқарувларни шартли равишда а) фонетик даражадаги, б) морфологик даражадаги қисқарувлар деб таърифлаш мумкин.

Фонетик қисқарувлар сўзнинг товуш структурасидаги "заиф участкалар" - тор унлилар, жарангсиз ва сонор ундошларнинг маълум қонуниятларга асосан талаффузда тушиб қолиши натижасида юз беради. Сўз таркибидаги алоҳида унли ёки ундош товушнинг тушиб ёндош товуш ёки товушларнинг ҳам тушиб қолишига шароит яратади.

Морфологик қисқарувлар асосий морфологик категориялар кўрсаткичларининг фонетик жиҳатдан қисқариши ёки маълум нутқий контекстда уларнинг тушириб қолдирилиши (формал белгисиз қўлланиши)дир.

Фонетик қисқарувнинг ҳам, морфологик қисқарувнинг ҳам асосида асосий ҳолларда товуш тушиши ётади ва шу туфайли қисқарув ҳар икки ҳолда ҳам морфонологик ўзгариш сифатида намоён бўлади. Шу туфайли ўзбек тилида сўз ва сўз формасида юз берувчи қисқарувларни морфонологик қисқарув деб ҳам тавсифлаш мумкин.

7. Ўзбек тилидаги қисқарувларнинг тахминан тенг ярми ўзлашган қатламга доир сўз ва формаларда учрайди. Бунинг сабабларидан бири чет сўзларни ўзбек тили фонетик қонуниятлари ва нормаларига бўйсундиришдир. Ўзбек тилига мослашиш баъзи сўзларнинг қисқариши сабабларидандир.

8. Қисқарув ҳодисасига тилдаги объектив ўзгариш сифатида ёндашиш лозим. Шу маънода коммуникация жараёнини осонлаштирувчи ва нутқ маданиятига хилоф келмайдиган қисқарган сўзлар ва сўз формаларини ҳеч монеликсиз муомалага ва адабий нормага киритиш мумкин, бу фикр айниқса диахрон пландаги қисқарувлар учун тўғридир. Аммо ҳеч қандай нутқий эҳтиёжсиз ва айниқса бегона тил материалларига асосланиб (масалан: рус тилида сўзни қисқартириб ва сўнгра унга -ка кўшимчасини кўшиб қисқарувлар яшаш усулидан фойдаланиб) қисқарган сўзларни яшаш ва муомалага киритишга урилиш нутқий маданиятга ёт ҳодиса деб баҳолашни лозим.

9. Экономия ҳам, қисқарув ҳам тил тараққиётига сезиларли ҳисса кўшадиган ҳодисалар бўлса-да, уларнинг тил эволюциясидаги ролини абсолютлаштириб бўлмайди: тилда тежамлилиқка ҳам, қисқарувга ҳам қарши турувчи тенденция ва ҳодисалар мавжуд, масалан, тилдаги ортикчалик хусусияти ва унинг сўз даражасидаги алоҳида ҳоллари-протеза ва плеоназм.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Авазбаев Н. Структура слова в языках различных типов. - Ташкент: Фан, 1986. -108 С.
2. Аврорин А. проблемы изучения функциональной стороны языка: (к вопросу о предмете социолингвистики)/ АН СССР, Ин-т языкознания. -М.: Наука, 1975. -276 С.
3. Адилов И.М. Аббревиация в современном азербайджанском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. -Баку, 1986. -28 С.
4. Акбаев Х.О. причинах редукции гласных в тюркских языка//Советская тюркология. -1986, №3. -с.-3-13.
5. Алимбекова Л.В. Усечение как средство пополнения словарного состава немецкого языка. Дисс. ...канд. филол. наук. - М., 1985. -226 С.
6. Альтман И.В., Белокриницкая С.С., Шеворошкин В.В. С разработку некоторых вопросов фонетики и фонологии в трудах Е.Д.Поливанова // Материалы конференции "Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова, т. 1. -Самарканд, 1964. С. -9-12.
7. Андрамонова Н.А., Байрамова Л.К. В.А.Богородицкий. - Казань: Изд-во Казанского университета, 1981. -87 С.
8. Аракин В.Д. Язык и речь, их соотношение // Межвузовская конф. на тему "Язык и речь": Тез. докл. -1., 1962. -С. 8-9.
9. Аракин В.Д. О превращении лексических единиц в аффиксальные морфемы // Научные доклады высшей школы. Филологические науки, 1959, № 4. -С. 107-118.
10. Артамонов В.П. Об усеченных единицах в современном французском языке. - Якутск: Якутск. книжн. изд., 1974. -126 С.
11. Атамирзаева С., Юлдашева Х, Маматов Д. Редукция гласных в узбекском языке //Тюркское языкознание. Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. -Ташкент: Фан, 1985. -С. 299-303.
12. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -М. Сов. энциклопедия, 1966. -608 С.
13. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютинации). - М.: Наука, 1979. -274 С.
14. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков (отв. род. Э.Р.Тенищев). -М.: Наука, 1988. -208 С.

15. Баскаков Н.А. О категориях наклонения и времени в тюркских языках // Структура и история тюркских языков . -М.: Наука, 1971. -С. 72-80.
16. Бизаков С.Б. Фонетические варианты слов в современном казахском языке: Автореф. дисс. ...-канд. филол. наук. -Алма-Ата, 1972. -35 С.
17. Блумфилд Л. Язык: Пер. с англ. -М.: Прогресс, 1968. -606 С.
18. Бодуэн де Куртенэ. Об общих причинах языковых изменений // Избранные труды по общему языкознанию: В 2-х томах. -М.: Изд-во АН СССР, 1963, I том, С. 222-255.
19. Бодуэн де Куртенэ. Некоторые общие замечания о языковедении и языке // Избранные труды по общему языкознанию: В 2-х томах. -М.: Изд-во АН СССР, 1963, I-том. -С. 47-77.
20. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика: Уч. пособие для студентов пед. институтов по спец. 2101 "Русский язык и литература". -М.: Просвещение, 1987. -160 С.
21. Бондарко Л.Б. Фонетическое описание языка фонологическое описание речи. -Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1988. -200 С.
22. Борисов В.В. Аббревиация и акронимия. -М.: Воениздат МО СССР, 1972. -320 С.
23. Боровков А.. Узбекский литературный язык //Язык и мышление. -Л.: Изд-во АН СССР, 1934. т.II. -С. 73-97.
24. Брудный А.А. Семантика языка и психология человека. -Фрунзе: Ылим, 1972. -234 С.
25. Будагов Р.А. Определяет ли принцип экономии развитие и функционирование языка?//Вопросы языкознания, 1971, №1. -С. 17-36.
26. Виноградова В.Н. Стилистический аспект русского словообразования. -Москва: Наука, 184. -183 С.
27. Виноградова В.А. Теория фонетических конвергенций Е.Д.Поливанова и принцип системности в фонологии //Материалы конференции "Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова", т.I. -Самарканд, 1964. -С. 13-18.
28. Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка. -М.: Наука, 1988. -200 С.
29. II Всесоюзная научная конференция "Диалектика развития языка": Тезисы докладов. -М., 1980. -184 С.

30. Гаджиева И.Э. Высшие и внутренние причины языковых изменений // Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания "Диалектика развития языка": Тезисы докладов. -М.: 1980, С. 122-136.

31. Гамкрелидзе Т.В. Языковое развитие и праязыковая реконструкция // II Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания "Диалектика развития языка": Тез. докл. -М., 1980. -С. 54-66.

32. Гафуров А. Имя и история. Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словарь. -М.: Наука, 1987. -221 С.

33. Глаголев Н. Языковая экономия и языковая избыточность в синтаксисе разговорной речи (на материалах немецкого языка). Автореф. ...-канд. филол. наук. -М., 1967. -20 С.

34. Гладкова С.И. Изменения в семантике в связи с усечением слов // Ученые записки МГИ им. В.И.Ленина / Вопросы немецкой филологии, № 366. - М., 1970. -С. 15-39.

35. Гоксадзе Л.С. Об усечении неполнозначных глаголов в разговорном английском языке. Автореф. ...-канд. филол. наук. Тбилиси, 1964. -16 С.

36. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма на материале современного русского языка. -Л.: Наука, 1978. -238 С.

37. Grimm Якоб. О происхождении языка //Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков /Составитель Звегинцов В.А./ -М., 1956. -С. 53-64.

38. Гузев В.Г., Насилов Д.М. К понятию грамматической категории (в свете фактов тюркской морфологии)// Тюркское языкознание. Материалы Всесоюзной тюркологической конференции. -Ташкент: Фан, 1985. -С. 156-161.

39. Джураев Б. Шахрисабзский говор узбекского языка. -Ташкент: Фан, 1964. -202 С.

40. Дмитриев Н.К. Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков /Под общей редакцией чл.-корр. АН СССР Н.К.Дмитриева. -М.: Изд-во АН СССР, 1955, часть I, Фонетика, - С. 281-287.

41. Дмитриев Н.К. Неустойчивое положение сонорных н, р, л в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков / Под общей ред. чл.-корр. АН СССР Н.К.Дмитриева. -М.: Изд-во АН СССР, 1955, часть I, Фонетика. - С.279-280.

42. Дмитриев Н.К. Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова // Исследование по сравнительной

грамматике тюркских языков //Под общей ред. чл.-корр. АН СССР Н.К. Дмитриева. -М.: Изд-во АН СССР, 1955, часть I, Фонетика, -С.265-27.

48. Долинин А.К. Стилистика французского языка: Уч. пособие для студентов фак. и пед. ин-тов иностр. яз. -Л.: Просвещение, 1978. -344 С.

44. Егоров В.Г. Словообразование в тюркских языках //Структура и история тюркских языков. -Л.: Наука, 1971. -С. 95-107.

45. Ейгер Г.В. О роли принципа экономии в эволюции языка (на материале немецкого и английского языков)// Материалы всесоюзной конф. по общему языкознанию "Основные проблемы эволюции языка" 9-16 сентября 1966 г. -Самарканд: Фан, 1966, ч. II. -С. 375-377.

46. Звегинцев В.А. Очерк истории языкознания до XIX века //Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв. /Составитель Звегинцев В.А. М.,1956. -С. 5-24.

47. Земская Е.А. Русская разговорная речь: лингв. анализ и проблемы обучения. -2-е изд., перераб. и доп. -М.: Русский язык, 1987. -240 С.

48. Златоустова Л.В. Фонетическая структура слова в потоке речи. -Казань: Изд-во Казанского университета, 1962. -155 С.

-49. Иванов С.Н. В.И.Ленин о понятийном мышлении и вопросы грамматики (о принципах описания грамматики тюркских языков) // Тюркское языкознание. Материалы Всесоюзной тюркологической конф. -Ташкент: Фан, 1985. -С. 142-147.

50. Инфантова Г.Г. Экономия сегментных средств в синтаксисе современной русской разговорной речи: Дисс. ... докт. фи-лол. наук. -Таганрог, 1975. -456 С.

51. Киссен И.А. Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка (высокочастотная лексика подязыка художественной прозы). -Ташкент: Ўқитувчи, 1972. -112 С.

52. Клетнова Л.А. Особенности развития именных аналитических конструкций в немецком и узбекском языках //Материалы Всесоюзной конференции по общему языкознанию "Основные проблемы эволюции языка", ч. II, 9-16 сентября 1986 г. -Самарканд: Фан, 1966. -С. 60-364.

53. Кожина М.Н. К проблеме развития функциональных стилей речи // Материалы Всесоюзной конференции по общему

языкознанию "Основные проблемы эволюции языка" 9-16 сентября 1966 г. -Самарканд: Фан, 1966, ч. II. -С. 246-250.

54. Коендратьев В.Г. Тенденция к экономной аффиксации в истории турецкого языка // Вестник Ленинградского университета, сер. 2 История, языкознание, литературоведение. -1988, вып. 1. -С. 6-67.

55. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. -Л.: Изд-во АН СССР, 1960. -446 С.

56. Кононов А.Я. О фузии в тюркских языках //Структура и история тюркских языков. -М.: Наука,1971. -С. 108-120.

57. Кононов А.Н. Семантика и функция глагольной связки *turur/ turg/durg>-tur/-dur>-tu/-du>-t/-d* // Советская тюркология, 1980, 5. -С. 3-14.

58. Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам. -М.: Изд-во иностранной литературы, 1962. -214 С.

59. Кочетков А.К. Принцип экономии речи //Материалы Всесоюзной конференции по общему языкознанию "Основные проблемы эволюции языка" 9-16 сентября. 1966 г. ч. I. -Самарканд: Фан, 1966. -с. 154-155.

60. Кузнецов П.И. О новом подходе к этимологизации тюркских финитных форм //Тюркское языкознание: Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. -Ташкент: Фан, 1985. -С. 194-196.

61. Кузнецова Э.В. Внешние и внутренние факторы развития языка //Материалы Всесоюзной конференции по общему языкознанию "Основные проблемы эволюции языка" 9-16 сентября 1966 г. -Самарканд: Фан, 1966, ч. I. -С. 174-176.

62. Кунгуров Р.К. Семантико-стилистические особенности формообразующих морфем имени существительного в узбекском языке: Автореф. дисс. ... доктора филологических наук. -Баку, 1982. -42 с.

63. Кунгуров Р. Современное состояние и перспективы грамматической терминологии в тюркских языках //Тюркология-88: Тезисы доклада и сообщений У Всесоюзной тюркологической конференции 7-9 сентября 1988 г. -Фрунзе: Илим, 1988. -С. 310-312.

64. Курманбаев Н.М. Происхождение грамматических категорий. -Алма-Ата: Мектеп, 1981. -128 С.

65. Левицкий В.В. О внешних и внутренних факторах семантических изменений // II Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания "Диалектика развития языка": Тез. докл. -М., 1980. -С. 159-162.

66. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. -М.: Просвещение, 1969. -214 С.
67. Леонтьев А.А. "Экономия произносительных усилий" - фикция или действительность? //Материалы конф. "Актуальные вопросы языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова": Тез. докл., том I. -Самарканд, 1964. -С. 59-60.
68. Ломоносов М.В. Российская грамматика // Хрестоматия по истории русского языкознания / Под ред. чл.-корр. АН СССР Ф.И.Филина. -М.: Высшая школа, 1973. -С. 23-29.
69. Лыков А.Г. Русское окказиональное слово: Автореф. дисс. ...-докт. филол. наук. -М., 1972. -60 С.
70. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952. -504 С.
71. Мартине А. Структурные вариации в языке // Новое в лингвистике. вып У. -М.: Прогресс, 1965. -С. 450-465.
72. Мартине А. Основы общей лингвистики.//Новое в лингвистике, вып.3 , -М.: Иностранная литература, 1969, -С. 366-558.
73. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов: Перевод с французского. -М.: Иностранная литература, 1960. -436 С.
74. Матгазиев А. О письменно-литературной традиции в формировании и развитии узбекского национального языка // Тюркское языкознание: Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. -Ташкент: Фан, 1985. -С. 59-62.
75. Материалы Всесоюзной конференции по общему языкознанию "Основные проблемы эволюции языка", ч. I-II. - Самарканд, 1966. -248 с. - 514 с.
76. Материалы конференции "Актуальные вопросы современного языкознания и лингв. наследие Е.Д.Поливанова", т. I-II. -Самарканд: СамГУ, 1964.
77. Махмудов А.А. Словесное ударение в узбекском языке. - Ташкент: Фан, 1960. -121 С.
78. Махмудов А.А. Гласные узбекского языка. -Ташкент: Фан, 1968. -60 С.
79. Махмудов А.А. Сонорные узбекского языка. -Ташкент: Фан, 1980. -60 С.
80. Махмудов А.А. Согласные узбекского языка. -Ташкент: Фан, 1986. -62 С.
81. Мельников Г.Я. Принципы системной лингвистики в применении к проблемам тюркологии // Структура и история тюркских языков. -М.: Наука, 1971. -С. 121-137.

82. Мельничук А.С. Язык как развивавшаяся реальная система //I всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания «Диалектика развития языка»: Тез. докл. - М., 1980. -С. 4-18.

88. Мещанинов И.И. Проблемы развития языка, -Л.: Наука, 1975. -349 С.

84. Монахов П.Ф. Явление экономии в языке и речи //Межвузовская конференция на тему "Язык и речь": Тез. докл. - М., 1962. -С. 50-5.

85. Никонов В.А., Попов В.А. Особенности структуры речи человека - оператора в стрессовых условиях //Речь и эмоция: - Материалы конф. -Л., 1971. -С. 11-16.

86. Орловская М.П. О грамматикализации некоторых лексических единиц в монгольских языках // Историко-культурные контакты народов Алтайской языковой общности: Тезисы докл. XXIX сессии постоянной международной алтайской конференции (PIAC), Ташкент, 1986, -М., 1986. -С. 90-91.

87. Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика: Учебник для университетов. -М.: Высшая школа, 1979. -С.256.

88. Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. -М.: Наука, 1962. -357 С.

89. Поливанов В.Д. Статьи по общему языкознанию. -М.: Наука, 1968. -375 С.

90. Поливанов Е.Д. Факторы фонетической эволюции языка как трудового процесса // Статьи по общему языкознанию. -М.: Наука, 1968. -с. 57-64.

91. Поливанов Е.Д. Закон перехода количества в качество в процессах историко-фонетической эволюции //Статьи по общему языкознанию. -М.: Наука, 1968. -с. 114-134.

92. Поливанов Е.Д. Мутационные изменения в звуковой истории языка // Статьи по общему языкознанию. -М.: Наука, 1968, -С. 90-113.

93. Поливанов Е.Д. Процесс грамматикализации/ Наука и просвещение, 1922, №1. -С. 14-16.

94. Рамстед Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. -М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. -254 С.

95. Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) // Вопросы грамматического строя. -М.: Изд-во АН СССР, 1955, -С. 92-112.

96. Решетов В.В. Узбекский язык. Часть I. Введение. Фонетика. -Ташкент: Государственное учебно-педагогическое издательство УзССР, 1959. -359 С.

97. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. -М.: Просвещение, 1976. -543 С.

98. Русский язык и советское общество: кн. 2. Словообразование современного русского литературного языка. -М.: Наука, 1968. -С. 270-281.

99. Саидвакасов Г. Формы вежливости в диалектах уйгурского языка //Тюркское языкознание: Материалы III всесоюзной тюркологической конференции. -Ташкент: Фан, 1985. -С. 73-80.

100. Салихова Д.А. Морфологическая система современного татарского литературного языка. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. -Казань, 1986. -20 С.

101. Санджи-Горяева З.С. Наблюдения над словообразованием русской разговорной речи (имя существительное): Автореф. дисс. - ...канд. филол. наук. -М., 1974. -19 С.

102. Санджи-Горяева З.С. Усечение как способ словообразования в разговорной речи // Актуальные проблемы русского словообразования: Материалы республиканской научной конференции (13-15 сентября 1972). -Самарканд, 1972. -С. 242-253.

103. Сапогова Л.И. Опыт семантико-стилистического сопоставления морфемных усечений с прототипами. Автореф. дисс. -...канд. филол. наук. -М., 1968, -16 С.

104. Севортян Э.В. Выпадение согласных в южных тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков / Под общей ред. чд.-корр. АН СССР Н.К.Дмитриева, -М.: Изд-во АН СССР, 1955, ч. I, Фонетика, -С. 289-292.

105. Серебренников Б.А. О материалистическом подходе явлениям языка. -М.: Наука, 1983. -319 С.

106. Серебренников Б.А. О сущности процессов изменения слов и словосочетаний и о характере и природе структуры слова в тюркских и финно-угорских языках // Морфологическая структура слов в языках разных типов. -М.-Л.: Изд-во АН СССР, -С. 216-222.

107. Серебренников Б.А. Предисловие // Роль человеческого фактора в языке /Под ред. чд.-корр. АН СССР Серебренникова Б.А. -М.: Наука, 1988. -216 С.

108. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -Баку: Маориф, 1979, -304 С.

109. Сиротинина О.Б. Современная разговорная речь и ее особенности. -М.: Просвещение, 1974. -144 С.

110. Скрелина Л.М. Некоторые вопросы развития языка (проблемы и методы диахронического исследования). -Минск: Изд-во БГУ, 1978. -148 С.
111. Сорокин И.А.: Психолингвистические аспекты изучения текста. -М.: Наука, 1985. -167 С.
112. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология / Под ред. чл.-корр. АН СССР Э.Р. Тенищева. -М.: Наука, 1988. -560 с.
113. Срезневский И.И. Лингвистические работы //Русское слово: Избр. труды: Учебное пособие для студентов пед.ин-тов по спец. №2101 "Русский язык и литература" Сост.: И.А.Кондрашов. -М.: Просвещение, 1986. -176 С.
114. Суяров Г.Х. Принцип экономии речи в творческом наследии Е.Д.Поливанова (на материале "Введение в языкознание для востоковедных вузов") //Труды Самаркандского госуниверситета им. А.Навои. Исследования по русскому и славянскому языкознанию. 1971. Новая серия, вып. 205. -С. 405-410.
115. Таранец Б.Г. Энергетическая теория речи. -Киев -Одесса: Вишья школа, 1981. -149 С.
116. Тихонов А., Кунгуров Р. Обратный словарь узбекского языка. -Самарканд: СамГУ, 1968. -240 С.
117. Трофимов М.И. Фонетические процессы в слого в современном уйгурском языке. -Алма-Ата: Наука Каз. ССР, 1978. -120 С.
118. Турсунпулатов П. Лексика узбекской разговорной речи. -Ташкент: Фан, 1986. -68 С.
119. Уильям Лабов. О механизме языковых изменений // Новое в лингвистике. -М.: Прогресс, 1975. вып. VII, Социолингвистика. -с. 199-229.
120. Фонетика спонтанной речи / Бондарко Л.В., Вербицкая Л.А., Гейльман Н.И. и др. /Под ред. Светозаровой Н.Д. -Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. -248 С.
121. Халифман Э.А., Макеева Т.О., Раевская О.В. Словообразование в современном французском языке. -М.: Высшая школа, 198. -123 С.
122. Хасенова М.А. Семиотическая и лингвистическая природа аббревиации: Автореф. дисс. -... канд. филол. наук. -М., 1968. -16 С.
123. Черепанов М.В. Система и норма в эволюции языка (на материале словообразования)// Материалы Всесоюзной конференции по общему языкознанию "Основные проблемы эволюции

языка", часть II, 9-16 сентября 1966 г. -Самарканд: Фан, 1966. -С. 427-431.

124. Черкасский М.А. К вопросу о движущих противоречиях языка // Материалы конференции "Актуальные вопросы современной языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова". Тезисы докл. -Самарканд, 1964. т. I. -С. 73.

125. Чехова Л.Н. Оказиональные слова в произведениях В.И.Ленина: Автореферат дисс. -... канд. филол. наук. -Москва, 1979. -18 С.

126. Чикобава А. Эволюция языка: внутренние стимулы и внешние факторы // Материалы Всесоюзной конференции по общему языкознанию "Основные проблемы эволюции языка" 9-16 сентября 1966 г. -Самарканд; Фан, 1966, ч. I. -С. 2-6.

127. Шарадзенидзе Т.О. О некоторых особенностях развития устного языка // Материалы всесоюзной конференции по общему языкознанию "Основные проблемы эволюции языка", ч. I. - Самарканд: Фан, 1966. -С. 72-74.

128. Ширалиев М.Ш. Диалекты и говоры азербайджанского языка. -Баку: Элм, 1983. -197 с.

129. Шаабдурахманов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. -Ташкент: Фан, 1983. -197 С.

130. Шукуров т. История развития глагольных форм узбекского языка. -Ташкент: Фан, 1966. -136 С.

131. Щерба Л.В. О разных стилях произношения и об идеальном фонетическом составе слов // Языковая система и речевая деятельность, -Л.: Наука, 1974. -С. 141-147.

132. Щерба Л.В. Современный русский язык // Избранные работы по русскому языку. -М., 1957. -188 С.

133. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков: -Л.: Наука, 1974. -204 С.

134. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (Имя). -Л.: Наука, 1977. -190 С.

135. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (Глагол). -Л.: Наука, 1981. -181 С.

136. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. -М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. -274 С.

137. Щербак А.М. Методы и задачи этимологического исследования аффиксальных морфем в тюркских языках //Советская тюркология, 1974, №1 -С. 31-40.

138. Щербак А.М. О происхождении условного наклонения в тюркских языках // Советская тюркология, 1976, № 2. -С. 13-22.

139. Юлдашев А.А. Звательные слова в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. - М., 1956. II, Морфология. -329-334 с.

140. Юсифов М.И. Экономия в системе языка (на материале азербайджанского языка): Автореф. дисс. -... канд. филол. наук. - Баку, 1978. -24 С.

141. Абдуллаев Ф. Киши отларини қисқартириш усуллари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1960, №3, -34-39-Б.

142. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. -Тошкент: Фан, 1983. -224 Б.

143. Каримов Г. Совет даври ўзбек адабий тили тараққиёти (исм туркумидаги сўзлар морфологияси). -Тошкент: Фан, 1985. -79-Б.

144. Кошғарий М. Туркий сўзлар девони (Девону луғатит турк): уч томлик. -Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1960, I-т.-449 Б.

145. Элтазаров Ж.Д. Усечение в узбекском языке: Автореф. дисс. -... канд. филол.наук. -Самарканд, 1992. -21 С.

146. Элтазаров Ж.Д. Грамматикализация ҳодисаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1992, №3. 45-51 Б.

147. Маматов И. Оралиқ (ёки аналитик) конструкцияларга доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1985, № 4. -16-20 Б.

150. Маҳкамов И. Адабий норма ва плеоназм. -Тошкент: Фан, 1988. -93 Б.

151. Нурмонов л. Ўзбек тилининг фонетик ўзгаришларида экономия принциплари: филол. фанлари кандидати илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. -Тошкент: 1973. -182 Б.

152. Ражабов Н. Ўзбек диалектологиясида қўлланма (фонетик ҳодисалар). -Самарканд: СамДУ, 1974. -135 Б.

153. Ражабов Н. Ўзбек халқ шеваларининг адабий тилга қўшилиб бориши: сиртки ва кечки бўлим студентлари учун қўлланма. -Самарканд: СамДУ, 1977. -72 Б.

154. Рустамов Т. Ўзбек тилидаги билан ёрдамчиси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1965, №5. -24-27 Б.

155. Совет даврида ўзбек адабий тилининг тараққиёти. - Тошкент: Фан, 1988. I том. Морфология. -203 Б.

156. Турсунов У., Мухторов Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Ўқитувчи, 1975. -260 Б.

157. Ўзбек тили грамматикаси. I том: Морфология. -Тошкент: Фан, 1975. -612 Б.

158. Ўзбек тили стилистикаси /А.Шомақсудов, И.Расулов, Ҳ. Рустамов, Р. Қўнғуров; Махсус муҳаррир И.Қўчқортоев. -Тошкент: Ўқитувчи, 1983. -362 Б.

159. Ўзбек халқ шевалари морфологияси. -Тошкент: .Фан, 1984. -279 Б.

160. Ўринбоев Б. Ўзбек сўзлашув нутқи. -Тошкент: Фан, 1982. -152 Б.

161. Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари. -Тошкент: Фан, 1974. -147 Б.

162. Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикасидан очерклар. - Самарқанд; СамДУ, 1974. -237 Б.

163. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари - Тошкент: Фан, 1977. -186 Б.

164. Қўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг қабатланиши ва унинг стилистик хусусиятлари // Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти масалалари. - Самарқанд. СамДУ 1979. -8-12 Б.

165. Қўнғуров Р.Қ. Қурбонов Т.И. Қўмакчилар синонимиясига доир // Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти масалалари. -Самарқанд: СамДУ, 1982. -9-16 Б.

166. Қўчқоров И., Исабеков Б. Туркий филологияга кириш. - Тошкент: Ўқитувчи, 1984- -111 .

167. Фуломов А., Тихонов А.Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. -Тошкент: Ўқитувчи, 1977. -461 Б.

168. Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1984. -144 Б.

169. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент: Ўқитувчи, 1980. - 221 Б.

170. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча луғати. -Тошкент: Ўқитувчи, 1979. -364 Б.

МУНДАРИЖА

Кириш (Муаммонинг ўрганилиш тарихидан).....	3
I Боб. Тил эволюцияси ва тежамлилик тамойили.....	15
1.1. Кириш қайдлари.....	15
1.2. Тежамкорликнинг зоҳир бўлиш усуллари ва кўринишлари.....	17
1.3. Тилдаги тежамкорликнинг шарт-шароитлари.....	20
1.4. Тежамлилик ва ортиқчалик.....	23
1.5. Тежамлилик ва ёндош ҳодисалар.....	26
1.6. Хулоса ўрнида	27
II Боб. Қисқарув - тилдаги тежамлиликнинг хусусий ҳоли сифатида.....	29
2.1. Масаланинг фалсафий томони.....	29
2.2. Қисқарув тушунчаси.....	31
2.3. Умумийлик-хусусийлик муносабати.....	38
2.4. Қисқарувни вужудга келтирувчи шарт-шароитлар.....	39
2.5. Қисқарган бирликларнинг структурал типлари	46
2.6. Қисқарув ҳодисасининг нутқ услубларига муносабати.....	49
2.7. Хулоса ўрнида.....	54
III Боб. Қисқарувнинг лингвистик табиати	57
3.1. Кириш қайдлари.....	57
3.2. Фонетик қисқарув.....	58
3.3. Морфологик қисқарув.....	74
3.4. Қисқарган тил бирликларининг мақоми.....	88
3.5. Қисқарув ва норма	91
3.6. Хулоса ўрнида.....	93
Хулоса.....	95
Библиография.....	98